

KÖROĞLU DESTANI'NDA ÖRNEKLER İLE TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE

KİP ÇEKİMLERİ VE YAPILARI

-ESKİ TÜRKÇE İLE MUKAYESELİ-

HALYLOVA, Ayna

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2020

**KÖROĞLU DESTANI'NDA ÖRNEKLER İLE TÜRKMEN
TÜRKÇESİNDE KİP ÇEKİMLERİ VE YAPILARI
-ESKİ TÜRKÇE İLE MUKAYESELİ-**

Ayna HALYLOVA

T.C

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir

2020

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ayna HALYLOVA tarafından hazırlanan “Köroğlu Destanı’nda Örnekler ile Türkmen Türkçesinde Kip Çekimleri ve Yapıları -Eski Türkçe ile Mukayeseli-” başlıklı bu çalışma 30/01/2020 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Türk Dili Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Doç. Dr. Gökhan TUNÇ

Üye

Prof. Dr. Can ÖZGÜR (Danışman)

Üye

Prof. Dr. Ferruh AĞCA

ONAY

Prof Dr. Mesut ERŐAN

Enstitü Müdürü

SBE-TT-01

3.9.2020

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlakî ve hukukî sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Ayna HALYLOVA

ÖZET

KÖROĞLU DESTANI'NDA ÖRNEKLER İLE TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE KİP ÇEKİMLERİ VE YAPILARI

-ESKİ TÜRKÇE İLE MUKAYESELİ-

HALYLOVA, Ayna

Yüksek Lisans-2020

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Can ÖZGÜR

Çağdaş Türk Lehçelerinden biri olan Türkmen Türkçesini bu zamana kadar kip çekimleri bakımından detaylı bir şekilde ele alan bir çalışma olmadığından, biz araştırmamızda bu açığı doldurmaya çalıştık. İncelemek için seçtiğimiz metin, Türkmen Türkçesinde yayımlanmış ilk Köroğlu Halk Destanı'dır. Bu destan geçiş dönemi metni olduğundan ve halk arasında dilden dile dolaşıp gelen Köroğlu hikâyelerinden olduğu için ağız özellikleri de taşımaktadır. Metnin bu özelliği bizi onu Eski Türkçe ile karşılaştırma yapmaya yöneltti. Araştırmamızda kip ve kiplik ile ilgili görüşler incelenmiştir. Eski Türkçe metinlerden elde edilen kaynaklar ile Eski Türkçe ile Türkmen Türkçesinin kip çekimleri ve yapıları *emir-istek*, *şart ve gereklilik* başlıkları altında karşılaştırılmıştır. Eski Türkçede olmayan fakat Türkmen Türkçesinde kullanılan kip ekleri ayrı bir bölümde incelenmiştir. Köroğlu Halk Destanı'nın incelediğimiz kısmının tıpkıbasımı çalışmamızın sonunda verilmiştir. Okuyucunun tıpkıbasımı daha iyi anlayabilmesi için Köroğlu Halk Destanı sözlüğü eklenmiştir.

Çalışmamızın sonunda ise, Eski Türkçe kip çekimleri ve yapıları, Köroğlu Halk Destanı'ndan seçilen örnekler ile karşılaştırılarak bir sonuca varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Kip, Eski Türkçe, Türkmen Türkçesi, Köroğlu Halk Destanı*

ABSTRACT

THE MOOD CONSTRUCTIONS AND INFLECTIONS IN TURKMEN TURKISH WITH INSTANCE FROM KHOROGLY EPIC.

-COMPARISON WITH OLD TURKIC-

HALYLOVA, Ayna

Post Graduate - 2020

Department of Turkish Language and Literature

Field of Turkish Language

Adviser: Prof. Dr. Can ÖZGÜR

Since in terms of mood inflections there is no a scrutinized study of Turkmen Turkish, which is considered to be one of the modern Turkish dialects, we have tried to bridge this gap in our research. The text we chose to research Koroğlu Halk Destan is the first published version in Turkmen Turkish. Since this epic belongs to the transitional period and also to the tales of Koroğlu, spread from mouth to mouth colloquially, it has dialectical elements. This speciality of the text lead us to compare it with Old Turkish. In this study, mood and point of views of modality were examined. The sources we acquired from the Old Turkish texts with the Old Turkish and Turkmen Turkish The Mood constructions and inflections were compared under the headings of imperative - *optative, conditional and necessitative*. The modal suffixes that do not exist in Old Turkish but used in Turkmen Turkish were examined in a separate section. The facsimile of the part of Koroğlu Halk Destan we have examined is given at the end of our study. In order to help the readers better understand the facsimile, Koroğlu Halk Destan's dictionary has been added.

At the end of the study, the old Turkish mood constructions and inflections were compared with the examples we selected from the Koroğlu Folk Epic.

Keywords: *Mood, Old Turkic, Turkmen Turkish, Koroğlu Halk Destan*

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
TABLOLAR LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR.....	xi
ÖN SÖZ.....	xii
GİRİŞ.....	1
TEZİN KONUSU.....	1
TEZİN AMACI.....	1
TEZİN SINIRLARI.....	1
TEZDE UYGULANAN YÖNTEM VE TEKNİKLER.....	2
1. BÖLÜM.....	3
TÜRKMEN TÜRKÇESİ.....	3
1.1. Türkmen Türkçesi Alfabe.....	3
1.2. Köroğlu Halk Destanı.....	4
2. BÖLÜM.....	7
KİP VE KİPLİK KAVRAMLARIN GENEL BAKIŞ.....	7
2.1. Genel Dil Biliminde Kip (Mood) Kavramı.....	7
2.2. Genel Dil Biliminde Kiplik (Modality) Kavramı.....	8
3. BÖLÜM.....	10
KİPİN TÜRKİYE TÜRKÇESİ, ESKİ TÜRKÇE VE TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE GÖRÜNÜMÜ.....	10
3.1. Türkiye Türkçesinde Kip.....	10
3.2. Eski Türkçede Kip.....	13
3.3. Türkmen Türkçesinde Kip.....	16
3.3.1. İşliğin Şert Şekli (Fiilin Şart Şekli).....	16
3.3.2. İşliğin Şert-Arzuv Şekli (Fiilin Şart-Arzu Şekli).....	19
3.3.3. İşliğin Arzuv Şekli (Fiilin Arzu Şekli).....	20
3.3.4. İşliğin Buyruk Şekli (İşliğin Buyruk/Emir Şekli).....	21
3.3.5. İşliğin Hökmanlık Şekli (Fiilin Gereklilik Şekli).....	24
3.3.6. İşliğin Hyyal Şekli (Fiilin Hayal Şekli).....	25

4. BÖLÜM	27
ESKİ TÜRKÇE VE TÜRKMEN TÜRKÇESİNDEKİ KİP YAPILARI	
KARŞILAŞTIRMA	27
4.1. Eski Türkçede Emir-İstek Kip Yapıları.....	27
4.1.1. Köl Tegin Yazıtındaki Emir - İstek Yapıları.....	27
4.1.2. Bilge Kağan Yazıtındaki Emir - İstek Yapıları	28
4.1.3. Tonyukuk Yazıtındaki Emir- İstek Yapıları.....	28
4.1.4. Altun Yaruk'ta Emir-İstek Yapıları.....	29
4.1.5. KHD'deki Emir - İstek Yapıları	31
4.1.5.1. KHD'deki İstek Yapıları.....	31
4.1.5.2. KHD'de -A Eki ile Yapılmış Emir - İstek Yapıları	33
4.1.5.3. KHD'de Hem Emir Hem de İstek İfade Eden Yapılar	34
4.1.5.4. KHD'de Emir Biçimli İstek Kip Yapıları.....	39
4.1.5.5. KHD'de Gelecek Zamanda İstek Kipi Yapıları.....	40
4.1.5.6. KHD'de Şart Çekiminde İstek Yapıları.....	41
4.1.5.7. KHD'de <i>Fiil+şhs+IA</i> Birleşiminden Elde Edilen İstek Yapıları	41
4.2. Eski Türkçe Şart Yapıları	44
4.2.1. Köl Tegin Yazıtındaki Şart Yapıları.....	44
4.2.2. Bilge Kağan Yazıtındaki Şart Yapıları	44
4.2.3. Tonyukuk Yazıtındaki Şart Yapıları.....	45
4.2.4. Altun Yaruk'ta Şart Yapıları.....	46
4.2.5. KHD'de Şart Yapıları	47
4.3. Eski Türkçe Metinlerinde Gereklilik Yapıları.....	50
4.3.1. Altun Yaruk'ta Gereklilik Kipi Yapıları.....	51
4.3.1.1. -ğu / -gü kergek.....	51
4.3.1.2. -miş / -miş+ kergek.....	51
4.3.1.3. -mak / -mek kergek.....	51
4.3.1.4. -ğu / -gü ol.....	51
4.3.1.5. -gölük / -gölük + ol.....	52
4.3.2. KHD'de Gerek ile Yapılmış Gereklilik Yapıları.....	52
4.4. KHD'de -mAçI bol- Yapısı	56
5. BÖLÜM	58
KHD SÖZLÜĞÜ	58
SONUÇ	73

KAYNAKÇA.....	75
6. BÖLÜM	77
TIPKIBASIM.....	77

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1: Türkmen Türkçesi Kiril ve Latin Alfabesi ve KHD'da Kullanılan Alfabe.....	5
Tablo 2: Dönemlerine Göre Emir-İstek Yapıları	42
Tablo 3: KHD'deki Emir-İstek Yapıları.....	43
Tablo 4: Dönemlere Göre Şart Yapıları	50

KISALTMALAR

B	: Batı
BK	: Bilge Kağan
Bk	: Bakınız
Çev	: Çeviren
D	: Doğu
G	: Güney
K	: Kuzey
KHD	: Köroğlu Halk Destanı
KT	: Kül Tigin
OKD	: Oğuz Kağan Destanı
s.	: Sayfa
Şhs	: Şahıs
T	: Tonyukuk
TDK	: Türk Dil Kurumu
UAY	: Uyurca Altun Yaruk
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri

ÖN SÖZ

Halk destanları, bizim gelenek-göreneklerimize, kültürümüze, örf ve adetlerimize bazen ise geçmiş yaşamımıza ışık tutar. Destanların, Halk Edebiyatındaki yeri şüphesiz paha biçilemezdir. Türkmen Türkçesinde yayımlanmış ilk Köroğlu Halk Destanı hem Türk Halk Edebiyatı hem de Türk Dili alanı için kıymetli eserlerden birisidir. Edebi Türkmen Türkçesinde olmayan fakat ağızlarda olan ve halen kullanılan bazı kelimelerin ve eklerin Eski Türkçeden beri kullanılmakta olduğu düşüncesi ile bu tezi ele almaya karar verdik. Köroğlu Halk Destanı'nı biçim özellikleri yani kip çekimleri ve yapıları açısından değerlendirmek şahsım adına çok gururlanarak yazdığım bir çalışma oldu. Çocukluğumda anneannemin masal gibi anlattığı bu destanı, büyüyünce akademik bakış açısıyla değerlendirmek, benim için bir tezden fazlası oldu.

Çalışmamızın giriş bölümünde; kip ve kipliğe dair bu zamana kadar dünyada ve Türkiye Türkoloji'sinde yapılan araştırmalara yer verilmiştir. Birinci bölümde; Eski Türkçe, Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesi'ndeki kip ekleri hakkında teorik bilgiler üzerinde durulmuştur. İkinci bölüme, Eski Türkçe ve Türkmen Türkçesinden elde ettiğimiz örnekler gerek yazılı gerek tablo halinde eklenmiştir. Üçüncü bölümde ise Eski Türkçe döneminde görülmeyen fakat Türkmen Türkçesinde var olan yapılar incelenmiş, ardından elde ettiğimiz yapılardan yola çıkarak bir sonuca varılmaya çalışılmıştır.

Satırlarını okudukça beni çocukluğuma götüren Köroğlu Halk Destanı'nın Türkmen Türkçesindeki ilk yazılı basımını çalışmam için bana veren ve Türkmen Türkçesi adına yararlanabileceğim bütün kaynakları bana sunan Doç. Dr. Berdi SARIYEV'e yürekten teşekkürü bir borç bilirim. Tez sürecimde sabırla beni destekleyen danışmanım Prof. Dr. Can ÖZGÜR'e, lisans dönemimde beni hiçbir zaman yabancı uyruklu olarak görmeyen ve bunu bana hissettirmeyen bölüm başkanımız Prof. Dr. Ahmet KARTAL'a, verdiği dersler ile benim akademik alana yönelmemde en büyük etkisi olan, değerli hocam Prof. Dr. Ferruh AĞCA'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ayna HALYLOVA

Eskişehir-2020

GİRİŞ

TEZİN KONUSU

Şekil ve zaman eklerinin aynı olmasından dolayı bu iki türün zaman zaman birbirine karıştırılma olasılığı söz konusudur. Fakat bazı kip çekimleri zaman ifadesi taşıırken bazıları ise taşımaz. İncelediğimiz metin üzerinden yola çıkarak çalışmamızın asıl konusu Güney-Batı (Oğuz) grubu Türk Lehçesi olan Türkmen Türkçesindeki kip çekimleri ve yapılarının tespit edilmesi ve bu yapıların Eski Türkçe ile karşılaştırılmasıdır.

TEZİN AMACI

Türkçe geçmişten günümüze kadar çeşitli evrelerden, dönemlerden geçmiştir. Geçen bu süre zarfında Türkçeye yabancı dillerden birçok kelime ve yeni yapılar girmiş ve aynı şekilde Türkçe de yabancı dilleri etkilemiştir. Türkler yaşam alanlarını genişlettikçe dil de yaşam standartlarına göre yeni şekiller almış ve kendi içinde lehçelere ayrılmıştır. Bugün Türkiye Türkoloji'sinde, eski ve yeni lehçeler üzerinde birçok araştırmalar yapılmış ve tezler yazılmıştır. Biz bu tezimizde Oğuz grubu Türk lehçelerinden biri olan Türkmen Türkçesindeki kip çekimleri ve yapıları üzerinde durduk. Kip; kişi tarafından gerçekleştirilen bir eylemin hangi niyetle, ne amaçla ve nasıl bir bakış açısıyla gerçekleştirdiğini anlamamıza yardımcı olmak için kullanılan çekimli şekillerdir. Elimizde bulunan Türkmençe metinden hareketle, Türkmen Türkçesindeki kip çekimlerini ve yapılarını tespit ederek onu Eski Türkçe ile mukayese etmek istedik.

TEZİN SINIRLARI

“Köroğlu Destanı’nda örnekler ile Türkmen Türkçesinde Kip Çekimleri ve Yapıları -Eski Türkçe ile Mukayeseli -” adlı bu çalışmamızın başlangıç noktası Türkmen Türkçesidir. Araştırmamızda Türkmen Türkçesiyle birlikte bir de Eski Türkçe (Köktürk ve Uygur Türkçesi) kip çekimleri ve yapıları üzerinde durulmuştur. Diğer Türk lehçeleri bu tezin sınırlarının dışında tutulmuştur. Türkmen Türkçesinde de esas hareket noktamız 1940’lı yıllarda yazılan *Köroğlu Halk Destanı* (Govşudov, 1940) olacaktır¹. O yıllarda Türkmenistan Türkmenlerinin kullandığı alfabe ile

¹ Bu metin 591 sayfa olduğundan metnin yüksek lisans tezi sınırları kapsamında 150 sayfası incelenmiştir.

günümüz Türkmen Türkçesi alfabesi arasındaki farklılıklara da değinilmiştir. Bu eser, Türkmen Türkçesinin Latin harfleriyle yazılmış son metinlerindedir. Latin harflerinden Kiril harflerine geçiş dönemi özellikleri göstermektedir.

TEZDE UYGULANAN YÖNTEM VE TEKNİKLER

Kip kavramıyla ilgili bugüne kadar yapılmış araştırmalardan sonra Türkmen Türkçesindeki kip çekimleri ve yapılar üzerinde durulmuştur. Türkmen Türkçesindeki kip çekimleri ve yapıları *Türkmen Dilinin Grammatikasy* (Söyegow, 2000) kitabından yola çıkarak incelenmiştir. Türkmen Türkçesindeki kip çekimleri ve yapıları *Köroğlu Halk Destanı'ndan* örnekler ile incelenmiştir. Bu destan dil özellikleri bakımından da günümüz Türkmen Türkçesinden farklılıklar göstermektedir. Destanda kip çekimleri ve yapıları ile ilgili incelemeyi yaparken yeri geldikçe bu destanın günümüz Türkmen Türkçesinden ayrılan dil özellikleri de tespit edilerek üzerinde kısaca durulmuştur. Sonrasında elde etmiş olduğumuz kip çekimleri ve yapıları Eski Türkçe ile mukayese edilerek iki dönem arasındaki benzerlikler ya da farklılıklar tespit edilmiştir. Eski Türkçedeki kip çekimleri ve yapılarına örnek vermek için Orhon Yazıtları *Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk* (Aydın, 2015) ve *Altun Yaruk* (Kaya, 1994) incelenmiştir. Sonuç kısmında ise üzerinde durduğumuz konular, başlıklar altında toparlanarak yazımızın amacı doğrultusunda bir neticeye varılmaya çalışılmıştır.

1. BÖLÜM

TÜRKMEN TÜRKÇESİ

1.1. Türkmen Türkçesi Alfabe

Günümüz Türkmenistan Cumhuriyetinin 1990 yılından beri resmi dili ilan edilen ve orada konuşulan dil olan Türkmen Türkçesi, Çağdaş Türk Lehçeleri arasında Güney-Batı Oğuz grubunda yer alır. Eski Türkçedeki uzun ünlülerin varlığını halen kullanmakta olan günümüz Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesi, Eski Türkçe metinlerdeki sorunları çözmek için bakılabilecek önemli lehçelerden biridir.

“Türkmen Türkçesi, yüzyıllar boyunca Arap alfabesine göre düzenlenmiş bir alfabe ile yazıldı. 1928 yılında Lâtin esasına göre düzenlenmiş yeni bir alfabe kabul edildi. 1940 yılında Türkmen Türkçesinde Kiril alfabesine göre düzenlenmiş yeni bir alfabe kullanılmaya başlandı. Rus alfabesine Türkmen Türkçesinin beş özel sesinin eklenmesiyle oluşan bu alfabe 38 harften meydana gelmektedir.

*Aa, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Кк, Лл, Мм, Нн,
Ң ң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъъ,
Ыы, Ьь, Ээ, Әә, Юю, Яя*

“1993 yılında 30 harften meydana gelen yeni bir Lâtin alfabesine geçme kararı verildi. Şimdi artık bu alfabe kullanılmaktadır. Türkmencede seslerin sayısı harflerin sayısından daha fazladır. ör. 18 ünlü, her birinin kısa ve uzun şekillerini gösteren 9 harfle karşılanmaktadır. Bazı ünsüzler, seslerin farklı şekillerini göstermek için kullanılır. ör. б, в, к, х, г, ф harfleri, bu ünsüzlerin iki şeklini gösterir. Г harfi, bu sesin dört ayrı şeklini gösterir. Diğer harfler ise bir ünsüzü gösterir” (Tokatlı, 2004: 272).

Türkmenistan Türkmenlerinin, Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçiş yaptığı dönemin eseri olan, Köroğlu Halk Destanı 1940’lı yıllarda yazıldığı için günümüz Türkmen Türkçesi alfabesinden farklılıklar göstermektedir. Metinde kullanılan alfabedeki farklılıklar ise şöyledir: **Yy** harfi yerine **Jj**, **Jj**² harfi yerine **Çç**, **Çç** harfi yerine **Cc** harfi, **Ää** harfi yerine de **əə** kullanılmıştır. **V** harfi günümüz Türkmen Türkçesinde **Ww** şeklinde kullanılır fakat destanın yazıldığı dönemde **Vv** şeklinde kullanılmaktadır. **Öö**’nin ise sadece yazımı farklıdır; **Өө** şeklindedir.

² Jj harfinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı Cc harfidir.

1.2. Köroğlu Halk Destanı

Türkmen Türkçesinde bu zamana kadar üzerinde çalışma yapılmış bir Köroğlu Halk Destanı vardır o da, *G ROGLI TÜRKMEN GAHRIMANILIK EPOSI* adıyla Türkmenistan SSR İlimler Akademiyası Magtımğulı Dil ve Edebiyat İnstitutu tarafından 1990 yılında Kiril alfabesiyle yazılıp Akşabat'ta yayımlanan Köroğlu Destanıdır. Bu eser üzerinde Yakup Aktaş, 1996 yılında *G roğlu Türkmen Gahrımanılık Eposu (Köroğlu Destanı), (Kempir G roğlu hem balı beg 439-533) transkripsiyon, tercüme, metnin grameri, sözlük* adıyla Yüksek lisans tezi yazmıştır. Onun ardından 1997 yılında Mustafa Arslan, *Köroğlu Destanı'nın Türkmen versiyonu üzerine mukayeseli bir inceleme* yapmıştır. Bunlar dışında Köroğlu Destanı ile ilgili yapılmış bir çalışma yoktur. Fakat bizim bu çalışmamızda incelediğimiz Köroğlu Halk Destanı *Ata Govşudov* tarafından, 1941 yılında halk arasında söylenen *Köroğlu* hik yelerinin toplamından yayınlanmıştır ve bu destanla ilgili henüz bir çalışma yapılmamıştır. Eser, halk arasında söylenen hik yelerden derlendiği için eserde ağız özellikleri vardır. *Govşudov*, eserin başında destan ile ilgili bilgiler vermiştir. Örneğin destanın adıyla ilgili şunları söylemiştir:

“Birçok insan şöyle bir soru soruyor:

- Bu destanın adı “Keroğlu” değil mi? Siz neden “G roğlu” dediniz?

Yine birkaçı:

- Halk buna “Köroğlu” diyor ama siz neden böyle dediniz – diyorlar?

Gerçekten de Türkmenler “Keroğlu” hem diyorlar “Köroğlu” da diyorlar, onların hiç biri delilsiz ya da tutarsız değildir, ikisininde delili vardır. Ama onlar ikinci dereceli isimlendirmelerdir. Destanın asıl kahramanı g rden³ çıkmıştır” (KHD: 4).

Eserde kullanılan alfabe geçiş d nemi⁴ alfabesi olduğundan günümüz Türkmen Türkçesi alfabesinden farklılıklar göstermektedir. Alfabe farkını şu tabloda g rebilirsiniz⁵.

³ Fr. <g r'den: kabir, mezar.

⁴ Arap alfabesinden Latin'e, Latin'den Kirile geçiş dönemi.

Tablo 1: Türkmen Türkçesi Kiril ve Latin Alfabeti ve KHD'da Kullanılan Alfabe

Türkmen Türkçesi Kiril alfabeti	Türkmen Türkçesi Latin alfabeti	KHD'da kullanılan alfabe
А а	A a	A a
Б б	B b	B b
В в	W w	V v
Г г	G g	G g
Д д	D d	D d
Е е	E e	E e
Ё ё	Yo yo	Jo jo
Ж ж	J j	Ç ç
Ж ж	Ž ž	Ž ž
З з	Z z	Z z
И и	İ i	İ i
Й й	Y y	J j
К к	K k	K k
Л л	L l	L l
М м	M m	M m
Н н	N n	N n
Ң ң	Ñ ñ	Ñ ñ
О о	O o	O o

⁵ Türkmen Türkçesi Kiril ve Latin alfabeti için Talat Tekin ve Mehmet Ölmez'in *Türk Dilleri* kitabından yararlanılmıştır (s. 167-169).

Ө ө	Ö ö	Ө ө
П п	P p	P p
Р р	R r	R r
С с	S s	S s
Т т	T t	T t
У у	U u	U u
Ү ү	Ü ü	Ü ü
Ф ф	F f	F f
Х х	H h	H h
Ц ц	Ts ts	Ts ts
Ч ч	Ç ç	C c
Ш ш	Ş ş	Ş ş
Щ щ	Şç çş	Şc şc
Ы ы	Y y	Ь ь
Э э	E e	E e
Ә ә	Ä ä	Ә ә
Ю ю	Yu yu	Ju ju
Я я	Ya ya	Ja ja

2. BÖLÜM

KİP VE KIPLİK KAVRAMLARIN GENEL BAKIŞ

2.1. Genel Dil Biliminde Kip (Mood) Kavramı

Kişi yaptığı işe kendi düşüncelerini, duygularını yansıtır. Bunun sonucunda ortaya çıkan sözcükleri kip başlığı altında ele alırız. Kip konusu ile ilgili bu zamana kadar yapılmış tanımları bu şekilde verebiliriz;

Bybee'ye göre konuşmacının kendi davranış ve fikirlerinin dilbilgiselleşmesi kiplik, kipliğin gramatik bir biçimi ise kiptir (Bybee, 1994: 81).

Ergin, kipleri *bildirme* ve *tasarlama* olarak iki başlık altında toplamıştır:

“Nesnelerin yaptıkları hareketler iki çeşittir: ortaya çıkan veya çıkacak olan hareket, ortaya çıkması tasarlanan hareket (açtı ve açsa gibi). Bu iki hareket şeklini karşılamak için fiil kök veya gövdesi ayrı ayrı şekillere girer. Şu halde bir kısım fiil şekilleri ortaya çıkan veya çıkacak olan bir hareketi bildirirler. Bu fiil şekillerine bildirme kipleri adını veriyoruz. Fiil şekillerinin diğer bir kısmı ise tasarlanan bir hareketi ifade ederler. Bunlara da tasarlama kipleri adını veriyoruz.” (Ergin, 2013: 288-289).

Ergin'e göre *bildirme* kipleri fiilin yapılacak zamanını gösterirken (*geniş zaman, şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, gelecek zaman*) *tasarlama* kiplerinin ise zaman ifade etmeyip onun yerine yapılan hareketin şeklini ifade ettiklerini söylemiş ve *şart, istek, gereklilik, emir* olmak üzere dört tasarlama kipinden söz etmiştir.

Banguoğlu kipleri iki başlık altında incelemiştir fakat Erginden farklı olarak *asıl zaman kipleri* ⁶ ve *uyarı kipleri* ⁷ başlıkları altında incelemiştir (Banguoğlu, 2007: 443).

Korkmaz kipleri Ergin'in sınıflandırması gibi *bildirme* ve *tasarlama* kipleri diye iki temel başlık altında ele almıştır. Bildirme kipleri başlığının altında beş zaman kiplerini; *görülen geçmiş zaman kipi, duyulan geçmiş zaman kipi, şimdiki*

⁶ Geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, dolaylı gelecek zaman, geniş zaman.

⁷ Dilek-şart, istek, gereklilik, buyuru.

zaman kipi, gelecek zaman kipi, geniş zaman kiplerini verirken tasarlama kipleri başlığının altında ise *istek kipi, emir kipi, dilek-şart kipi, gereklilik kiplerini* vermiştir. Bu sınıflandırmaların yanı sıra ek-fiilin kipleri, birleşik kipli fiiller ve katmerli birleşik kipler olmak üzere farklı başlıklar altında da kip konusunu ayrıntılı olarak ele almıştır (Korkmaz, 2017).

Aksan'a göre kip:

“*Eylemin bildirdiği devininin, oluşumun, kılınışın konuşan açısından ne tarzda, ne yolda yansıtıldığını gösterir. Bir bakıma açıklamada beliren ruh durumu da denilebilir*” (Aksan 1995: 263).

F. Sema Barutcu Özönder ise, Türkiye Türkçesinde, bir süreç içinde gerçekleşen veya gerçekleşmesi beklenen hareketin, ruh durumunu gösteren kiplerden doğrudan doğruya hareketin zamana bağlı olarak gerçekleşme durumunu gösterenlerin *bildirme kipleri*, hareketin isteğe, niyete, şarta, mecburiyete veya emre dayalı durumunu bildirenlerin ise *tasarlama kipleri* diye ayrıldığını belirtmiş ve *tasarlama kipleri* ile verilen hareketlerin de şu veya bu şekilde gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi zaman boyutunun içinde olduğunu ve bu kiplerin zaman bakımından geleceğe yönelik bir geniş zaman kavramı taşımakta olduklarını, bunun emir kipi için de geçerli olduğunu ifade etmiştir (Özönder, 1999: 61-63).

Yukarıda vermiş olduğumuz tanımların sonucunda kipi, yapılan eylemler ile ilgili olup kişinin düşünce ve duygularını hareketine yansıtmak için kip eklerini kullandığını söyleyebiliriz. Kip ekleri *Bildirme* ve *Tasarlama* olmak üzere iki başlık altında değerlendirilir. Kip ekleri hareketi ifade etmek için kullanıldığı için ister istemez cümleye zaman anlamı katmaktadırlar. Fakat bu zaman anlamı bildirme kiplerinde daha çok ön plana çıkarken, tasarlama kiplerinde zaman ifadesinden önce kişinin içinde bulunduğu durum, istek, şart, zorunluluk vb. gibi duygular ön plana çıkar ve zaman ikinci planda kalır⁸.

2.2. Genel Dil Biliminde Kiplik (Modality) Kavramı

Kiplik ifadeleri konuşanın karşılaştığı olay karşısında verdiği (zorunluluğu (*obligation*), olasılığı (*probability*), beklentisini (*anticipation*) vb. duygularını)

⁸ Biz bu çalışmamızda *Tasarlama* kiplerini karşılaştırmaya çalışacağız.

tepkilerini belirtmek için kullanılan ifade biçimleridir. Kip cümledeki şartı, isteği, zorunluluğu vb. biçimce gösterirken kiplik ise bunu biçimden ziyade cümleler ile ifade eder.

Mood and Modality çalışması ile kip ve kiplik alanında adından sıkça söz edilen Palmer (1986) kiplik kavramını üç başlık altında ele almıştır: *bilgi kipliği*, *yükümlülük kipliği* ve *hareket kipliği*. Palmer (2001) yine sözü geçen kitabının ikinci basımında *önerme kipliği* (*propositional modality*) ve *eylem kipliği* (*event modality*) başlığı altında ele almıştır (Palmer, 2001: 1).

Palmer, dünya dillerinde konuşucuların *bilgisel* kipliğini anlatmak için üç tip ifade şekli kullandıklarını dile getirir. Bunlardan ilki *kurgusal* (*speculative*), ikincisi gözlemlenebilir kanıtlardan yola çıkarak verilen *çıkarımsal* (*deductive*) ve üçüncüsü ise *varsayımsal* (*assumptive*) yani genel olarak bilinenden yola çıkarak yapılan çıkarımları ifade etme şeklidir (2001: 13).

Palmer (1990), İngilizce kipselleri incelediği bir diğer çalışmasında ise *bilgisel*, *yükümlülük* ve *hareket kipliği* başlıklarını yanı sıra *şart kipliği* (*conditional*), *yan tümce kipselleri* (*modals in subordinate clauses*), *kipseller* ve *kibarlık* (*politeness*) gibi konularını da incelemiştir.

Palmer'den sonra bu alanda birçok çalışmalara imza atan isim de Bybee'dir. Bybee, Perkins ve Pagliuca ile birlikte yayımladığı *The Evolution of Grammar Tense, Aspect, and Modality In The Languages of The World* (1994) eserinde diğer araştırmacılardan farklı olarak kiplik kavramına *kılıcı odaklı* ve *konuşucu odaklı kiplik* (*speaker-oriented*) terimlerini kazandırmışlardır. Bu çalışmada vardıkları sonuca göre *kiplik kavramsal* bir alan iken *kip* kipliğin *çekimsel* (*inflectional*) ifadesidir.

Bybee, Fleischman ile birlikte hazırladığı *Modality in Grammar and Discourse* (1995) adlı eserinin “*An Introduction Essay*” (1994) başlıklı yazısında kiplik ile ilgili “*kiplik dilde biçimsel, sözlüksel, sözdizimsel ve ezgi (intonation) yolu ile ifade edilen bir kavramdır*” demişlerdir (1995: 2).

Aslan Demir: “*Kiplik, konuşurun, tahmin, çıkarım, varsayım; gerçekliğine dair delilleri gösteren görsel-işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren zorunluluk, gönüllülük, istek vb. anlam kategorilerinin ifadesini sağlar.*” (Aslan Demir, 2008: 18).

3. BÖLÜM

KİPİN TÜRKİYE TÜRKÇESİ, ESKİ TÜKÇE VE TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE GÖRÜNÜMÜ

3.1. Türkiye Türkçesinde Kip

Ergin (2013: 304) Dil Bilgisi kitabında *Tasarlama* başlığı altında ele aldığı kip ekleri şunlardır:

“*Her şahsın ayrı bir emir ekinin olması demek her emir ekinin aynı zamanda bir şahıs ifade etmesi demektir*” diyen Ergin bugünkü emir eklerini şahıslarına şu şekilde sıralamıştır:

Teklilik

1. şahıs: *-ayım, -eyim*
2. şahıs: —
3. şahıs: *-sın, -sin, -sun, -sün*

Çokluk

1. şahıs: *-alım, -elim*
2. şahıs: *-ın, -in, -un, -ün*
-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz
3. şahıs: *-sınlar, -sinler, -sunlar, -sünler*

Bu eklerin müsbet ve menfi fiil kök ve gövdelerine getirilerek emir çekimi yapıldığını da belirtir:

<i>dur-ayım</i>	<i>bekle-y-eyim</i>
<i>dur</i>	<i>bekle</i>
<i>dur-sın</i>	<i>bekle-sin</i>
<i>dur-alım</i>	<i>bekle-y-elim</i>
<i>dur-un, dur-unuz</i>	<i>bekle-y-in, bekle-y-iniz</i>
<i>dur-sınlar</i>	<i>bekle-sinler</i>

Ergin emir ekleri ile ilgili son olarak onların Eski Türkçeden bu yana olan değişiklikleri anlatmıştır (Ergin, 2013: 305).

“Hareketin şart şart şeklinde tasarlandığını, şart olarak düşünüldüğünü anlatmak için fiil kök ve gövdelerine şart eki eklenir(309)” diyen Ergin, şart kipi ile hükümlü müstakil bir cümle değil ancak hüküm taşımayan bağlı bir cümle kurulabilmekte olduğunu söylemiştir. Bu gün şart eki *-sa*, *-se* şeklindedir ve çekim görülen geçmiş zamanda olduğu gibi ikinci kipteki şahıs ekleri ile yapılır. Çekimi şöyledir:

<i>al-sa-m</i>	<i>gitme-se-m</i>
<i>al-sa-n</i>	<i>gitme-se-n</i>
<i>al-sa</i>	<i>gitme-se</i>
<i>al-sa-k</i>	<i>gitme-se-k</i>
<i>al-sa-nız</i>	<i>gitme-se-niz</i>
<i>al-sa-lar</i>	<i>gitme-se-ler</i>

Ergin, Türkçede şart ekinin aslında *-sar*, *-ser* şeklinde olduğunu, Eski Türkçede uzun süre *-sar*, *-ser* şeklinde kullanıldığını, zamanla sondaki *r*'nin düştüğünü ve ekin *-sa*, *-se* olarak kullanıma geçtiğini belirtmiştir. Ekin *-sa*, *-se* şekline Batı Türkçesinde geçtiğini ve o zamandan beri hep *-sa*, *-se* olarak kullanıldığını da söylemiştir. Ayrıca şart ekinin bazen istek ifade etmek için de kullanıldığını ve bu kullanışta şarttan ziyade temenni ifadesinin bulunduğunu da eklemiştir (Ergin, 2013: 309-310).

Ergin, bugünkü istek eki olan *-a*, *-e*'nin Batı Türkçesinden beri *-a*, *-e* şeklinde kullanılmaya başlandığını fakat ekin Eski Türkçedeki gelecek zaman eki olan *-ga*, *-ge* (*-gay*, *-gey*)'den geldiğini söylemiştir. Bununla beraber gelecek zamanda da bir istek anlamının olduğunu Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçiş dönemi metinlerinde *-ga*, *-ge'li* ve *-a*, *-e'li* örneklerin olduğundan da söz etmiştir. İstek eki çekimi Eski Anadolu Türkçesinde *gel-e-m*, *gel-e-sin*, *gel-e*, *gel-e-vüz*, *gel-e-siz*, *gel-eler*; Osmanlıcanın sonlarına doğru teklik birinci şahsın kullanımdan düştüğü: *gel-e-m*, *gel-e-sin*, *gel-e*, —, *gel-e-siniz*, *gel-e-ler* şekline girdiği görülür. Bugünkü Türkçeye ise çekimin yalnızca ikinci ve üçüncü şahıslarının geçtiğini görüyoruz (Ergin, 2013: 310-311):

—	—
<i>sar-a-sın</i>	<i>verme-y-e-sin</i>
<i>sar-a</i>	<i>verme-y-e-sin</i>
—	—
<i>sar-a-sınız</i>	<i>verme-y-e-siniz</i>
<i>sar-a-lar</i>	<i>verme-y-e-ler</i>

Ergin, emir birinci şahıs ekleri, Osmanlı ve Türkiye Türkçesinde istek birinci şahısları için kullanılmış, böylece emir ve istek şekilleri karışmıştır. İstek kipi, emir ve istek şekillerinin karışması ile şu şekli almıştır, fakat durum bugün nazari bir çekim durumundadır (Ergin, 2013: 311).

<i>otur-ayım</i>	<i>gülme-y-eyim</i>
<i>otur-a-sın</i>	<i>gülme-y-e-sin</i>
<i>otur-a</i>	<i>gülme-y-e</i>
<i>otur-alım</i>	<i>gülme-y-elim</i>
<i>otur-a-sınız</i>	<i>gülme-y-e-siniz</i>
<i>otur-a-lar</i>	<i>gülme-y-e-ler</i>

Gereklilik ekinin, Türkçede sonradan ortaya çıkmış yeni bir ek olduğunu söyleyen Ergin, ekin bu gün *-malı*, *-meli* şeklinde kullanıldığını, *-malı*, *-meli* ekinin Eski Anadolu Türkçesinin sonlarına doğru ortaya çıktığını ve Osmanlıca döneminde kullanım sahasına çıktığını söylemiştir. Ekin başlangıçta *-malu*, *-melü* şeklinde olması da, bu ekin *-ma*, *-me* fiilden isim yapma eki ile *-lı*, *-li* ekinin birleşmesinden oluştuğu görüşünü güçlendirmektedir. Ek Eski Anadolu Türkçesinin sonlarına doğru ilk zamanlarda partisip eki şeklinde fiil isimleri yapmak için kullanılmıştır: *gör-melü göz* “görülecek göz”, *öl-melü oğul* “ölesi oğul” örneklerinde olduğu gibi. Ekin gereklilik kipi için kullanılan fiil eki durumuna geçmesi Osmanlıca döneminde olmuştur. Osmanlıcada eki *-malu*, *-melü* şeklinde yuvarlak biçimde görüyoruz, sonradan vokali düzleşmiş ve bugünkü *-malı*, *-meli* biçimini almıştır. Ergin, gereklilik biçiminin olmadığı dönemlerde gereklilik için *gerek* kelimesinden

faydalandığını, *gerek* kelimesinin istek veya şart şekli ile birlikte kullanılarak gereklilik ifadesinin elde edildiğini de eklemiştir. Gereklilik biçimi bugünkü Türkçede şöyledir (Ergin, 2013: 312-313):

<i>yaz-malı-y-ım</i>	<i>sevme-meli-y-im</i>
<i>yaz-malı-sın</i>	<i>sevme-meli-sin</i>
<i>yaz-malı</i>	<i>sevme-meli</i>
<i>yaz-malı-y-ız</i>	<i>sevme-meli-y-iz</i>
<i>yaz-malı-sınız</i>	<i>sevme-meli-siniz</i>
<i>yaz-malı-lar</i>	<i>sevme-meli-ler</i>

3.2. Eski Türkçede Kip

Ercilasun'un, Köktürkçeden, Osmanlı Türkçesine kadar geçen tarihi süreci, dönem dönem eserleriyle, ses ve biçim özellikleriyle ele aldığı *Türk Dili Tarihi* adlı kitabında kip eklerini dönemlerine göre şu şekilde sıralamış (Ercilasun 2014: 183-184):

Köktürkçedeki kipleri şu şekilde vermiştir: *Bilinen Geçmiş Zaman, Öğrenilen Geçmiş Zaman, Geniş - Şimdiki Zaman, Gelecek Zaman ve Emir Kipi*. Buradan da anlaşılacağı üzere Köktürkçe döneminde kip ekleri emir kipi dışında zaman eklerinden oluşmuştur. Emir eki teklik birinci şahısta $-(A)yIn$, teklik ve çokluk 3. şahısta $-zU(n)$, çokluk 1. şahısta $-(A)Im$, çokluk 2. şahısta $-(X)$ biçimindedir (Ercilasun 2014: 183-184).

Eski Türkçedeki istek-emir ekleri ile ilgili Erdal, emir (*imperative*) ifadesini kullanmak yerine iradeli (*volitional*) ifadesini kullanmayı tercih etmiştir. Çünkü ona göre 1. tekil şahıs kendi kendine emir veremeyecektir, demiş ve Eski Türkçe için geçerli irade değerler dizisini şu şekilde vermiştir:

	<i>teklik</i>	<i>çokluk</i>
1. <i>şhs</i>	$-(A)yIn$	$-(A)Im$
2. <i>şhs</i>	$\emptyset, -(X)\eta$	$-(X)\eta, -(X)\eta lAr$
3. <i>şhs</i>	$-zUn$	$-zUn, -zUn lAr$

Vermiş olduğu bu eklere şu örnekleri vermiş: “*tašik-ayin, yori-yin, yaz-ma-yin; buz-ma artat-ma... ač togil* (MaitH XV 13v11-13), *tur-ma* (DKPAMPb 889); *šin-alim* ,let us test’ (Wettkampf 42), *kaviš-alim; tašik-iñ, äšid-iñlär* (MaitH XXV 3r17)” ve 1. tekil şahıs ekleri genellikle *-(A)yn* şeklinde hecelenir Mani ve diğer metinlerde fakat Zieme (note to BT V 362) bunun birkaç fonetik anlamının olabileceğinden şüphelenir. *-AyI* ve *-Ay* şekillerinin varyantları lazım olduklarında ölçü olarak QB’da kullanılmıştır (*-AyI* örnekleri için bk. Hacıeminoğlu, 1996: 190).

Üçüncü şahıs emir ekinin Runik metinlerinde birçok örneğinin olduğunu ve *berzün* örneğindeki *z*’nin üzerindeki kesme işaretinden dolayı okunuşunun *-žUn* şeklinde olmasını önermiştir. Bu örnek Karahanlı dönemi kaynaklarında */z/* yerine */s/* ve Brahmi döneminin örneklerinin yarısında ve geç dönem Mani metinlerinde *-zUn* değil *-sUn*’dur. 1. şahıs çokluk için verdiği *-Allm* örneğinin yuvarlak fiil gövdelerinin sonuna getirilemeyeceğini (otuzdan daha fazla örnekleri var) söylemiştir. *-(A)llm* ekinin Eski Türkçede öğüt vermek için kullanıldığı kanıtlanmıştır. Bazı metinlerde emir ifadesinin *-(X)ñ* teklik şahıs ekinde ve *-(X)ñlAr* çokluk şahıs ekinde kibarlık için kullanıldığını söylemiş ve şu örnekleri vermiş: *tiläñlär istäñlär* vb. Ayrıca *-(X)ñ* eki bir kişiden fazlası için de kullanılmaktadır. Orhon yazıtlarında ne *-(X)ñlAr* ne de *-zUnlAr* kullanılmıştır ama *-(X)ñ* ve *-zUn* ekleri çoğul kişiler için de kullanılmıştır. DLT 289 dizesinde 2. şahıs çokluk emir biçimi için *koymañiz* ve *küymañiz* yerine kendi dillerinde *kodmañlar* ve *kidmañlar* olur, bunu demekle, Oğuz ve Kıpçak gruplarının emiri nasıl ifade ettiklerini söyleyebiliriz (Erdal, 2004: 235-237). Eski Türkçe alanında yaptığı araştırmalar ile dikkat çeken isimlerden biri olan Talat Tekin’in kip ekleri hakkındaki görüşü şu şekildedir:

“*İki tür son eylem biçimi vardır: 1. Birincil son eylem biçimleri, 2. İkincil son eylem biçimler. Asıl son biçimler yalnız yüklem olabilen eylem biçimleridir. Bunlar da buyurma, dilek ya da gönüllülük biçimleri ile geçmiş zaman biçimleridir*” (Tekin, 2016: 163).

Gabain, *Eski Türkçenin Gramerinde* kip eklerini, *Dilek Kipleri: Emir* vs. başlığı altında *teklik* ve *çokluk* olmak üzere değerlendirmiştir. Gabain, Eski Türkçeyi *y* ve *n* ağzı diye ayırdığı için bu ayrımı kip eklerini yaparken de belirtmiştir.

1. şahıs: *ayin* (kitabelerde *-ayın*, *-äyin*'den daha fazla) *-ayın*, *äyin*; *-ayn*, *-äyn*; ünlü ile biten fiil tabanlarından sonra: *-yin*, *-yın*; n ağzında da, nadiren: *-ayan*, *-äyän*; *-yan*, *-yän*.
2. şahıs: Sadece fiil tabanı, yahut *-gil*, *-gil. kıl* “kıl!”; *aya-gil* “hizmet et!”; yaygın olan *äñ-gil*'in yerine *äñil* “eğil!”.
3. şahıs: *-zun*, *zün*; kitabelerde *-çun*, *çün* (krş. Eski Moğolca HY ok-su “vereyim”?); *alkın-zun* “azalsın”; *bädizäd-zün* “çizsin, resmetsin”; *bolma-zun* “olmasın”;...*bolmazun*; ...*bolçun* (IE 11)”

Çokluk için kullanımı:

1. şahıs: *-alim*, *-älim*; (n ağzında:) *-alam*, *-äläm*; ünlü ile biten fiil tabanlarından sonra: *-lim*, *-lim*.
2. şahıs: *-ñ*: bu şekil, tek kişi için nezaket ifadesi olarak da kullanılır. *-ıñlar* vs. ise, nezaket şekli olarak değil, sadece çokluk olarak kullanılır.
3. şahıs: *-zunlar*, *-zünlär*, yahut, yahut teklik şekilleri. Bunlar aynı zamanda 2. şahsa saygı hitabı olarak da kullanılır (Gabain, 2007: 79).

Ağca, *OKD*'nda Eski Türkçedeki *İstek-emir* ekleri ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

“Eski Türkçede ait olunan şahıslara göre *-(A)yIn*, \emptyset / *-(X)ñ*, *-zUn*, *-(A)lIm*, *-(X)ñlar* ve *-zUn(lAr)* şeklinde olan istek-emir ekleri (Erdal, 2004: 235), tarihsel Türk dili alanlarında değişime uğramış eklerdendir. Bu çerçevede *-(A)lIm* şeklinde olan çokluk 1. şahsa ait istek-emir eki, Karahanlıcadaki değişken şekiller bir tarafa, Harezmi-Altın Ordu sahasında yazılmış metinler (Ata, 2002: 78) ile Çağatay sahasına ait metinlerde (Bodrogligeti 2001) *-All*, *-Allñ*, *-gAllñ* şeklinde değişime uğramıştır. *ODK*'ndaki alalıñ (11.7) örneği, Harezmi ile Çağatay sahasındaki metinlerle benzeşmektedir. Metindeki bu örnek, eserin Harezmi Türkçesi döneminden önce yazılmayacağına işaret etmektedir. Öte yandan *OKD*'nda tanıklanan bir başka istek emir eki de, Karahanlıcada *-sUn* olan Köktürkçedeki *-zUn* ekidir. *OKD*'nda ek, Karahanlıcada ve sonraki yüzyıllara ait diğer tarihsel dönemlerde olduğu gibi *-sUn*'dur. (Ağca, 2016: 49-50)”

3.3. Türkmen Türkçesinde Kip

Türkmen Diliniň Grammatikasy Morfologiya'sında kip ekleri şu şekilde sınıflandırılmıştır:⁹

“Fiillerin belirli bir gramer şeklinde, genelde cümlenin yüklemi olarak kullanılması, onların cümledeki önemli kategorisel hizmetidir. Bu hizmete giren fiiller gramatik zaman anlamı ifade eden ya da etmeyen yani, “işliğin zaman şekilleri¹⁰” ve “işliğin zamany nâbelli şekilleri” olmak üzere iki gruba bölünüyor”. Günümüz Türkmen dilinde, işliğin zaman şekilleri, *Fiilin geçmiş zamanı*, *Fiilin şimdiki zamanı*, *Fiilin gelecek zamanı*¹¹ olmak üzere üç, işliğin zamany nâbelli şekilleri ise *şert*, *şert-arzuw*, *arzuw*, *buýruk*, *hökmanlyk* ve *hyýal* şekilleri olmak üzere altı başlık altında değerlendiriliyor (Borjakow, Saryhow, Söyegow, Hojayewa, Ärnazarow, 2000).

Sözü geçen gramatik zaman anlamı ifade eden ekler zaman ekleri; gramatik zaman anlamı ifade etmeyen ekler ise kip ekleridir. Kip ekleri Türkmen Türkçesinde eylemin zamanı belirsiz şekilleri başlığı altında ele alınır: Bu şekillerden/kip eklerinden sırasıyla söz edeceğiz.

3.3.1. İşliğin Şert Şekli (Fiilin Şart Şekli)

Türkmen Türkçesinde şart kipinin eki *-sa/-se*'dir. Konuşma dilinde *-so/-sö* gibi yuvarlak biçimi de kullanılmaktadır. Bu ekin *s*'si bazı Türk dillerinde fonetik farklılıklar sergilemektedir: Altay, Tuwa dillerinde *-za/-ze*, Başkurt dilinde *-ha/ -he*, Yakut dilinde *-tar/- ter*, *-dar/ -der* vb.

Türkmen Türkçesinde şart kipi 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinde şahıs gösteriyorsa, 3. tekil şahısta iyelik eki almaksızın kullanılıyor. Çokluk şeklinde ise *-lar/-ler* kullanılıyor fakat bunun kullanılmadığı durumlar olabiliyor:

Teklik

1. *yaz-sa-m*, *gel-se-m*
2. *yaz-sa-ň*, *gel-se-ň*
3. *yaz-sa*, *gel-se*

Çokluk

1. *yaz-sa-k*, *gel-se-k*
2. *yaz-sa-ňız*, *gel-se-ňiz*
3. *yaz-sa-lar*, *gel-se-ler*

⁹ Türkmen Türkçesi grameri için kullanacağımız en önemli kaynak.

¹⁰ İşlik şekillerinden kastedilen fiil çekimidir

¹¹ Bu zaman eklerinin bir de alt başlıkları var. Ayrıntı bilgi için bk. s: 251-278.

Olumsuzluk biçimini elde etmek için fiilin sonuna *-ma/-me* eki getiriliyor: *yazmasam, gelmesem, gelmeseñ, yazmasañ, yazmasa, gelmese, yazmasak, gelmesek, yazmasaңыз, gelmeseңыз, yazmasalar, gelmeseler vb.* Bu ekler kendi başlarına zaman ifade etmezler, eklendiklerin fiilin zamanına göre şekil alırlar. Yapılan hareketin zamanını netleştirmek için, küçümsemek için, sinirlenmek, taklit etmek gibi farklı anlamları vermek için perifrastik şekilde *bolmak* fiilini iki sefer art arda (seyrek yine de çok) tekrarlanarak kullanılıyor. Bu durum fiilin zorunluluk, hayal şekillerine ya da zarf fiillerinin *-yp/ -ip/ -up/-üp* şeklinin sonunda şart kipi kullanılıyor: *gitmecek bolyan bolsa, gitmedik bolan bolsa, gitmeli boljak bolsa, gitmekçi bolan bolsa, gidip bolyan bolsa.. vb.* görüldüğü üzere *bolmak* fiili burada kendi anlamından uzaklaşmış, yardımcı fiil şeklinde kullanılmıştır. Şart kipleri, bazen sadece şartı ifade etmez, cümlelerin anlamına göre zaman, sebep vb. anlamları da ifade eder. Bu durum atasözleri için de geçerlidir: *Yagış köp yağsa, deryaların suwı köpelyar/ yağmur çok yağarsa nehirlerin suyu çoğalır; Gurt agzasañ, gurt geler/Kurdu ansan, kurt gelir vb.*

Bazı cümlelerde ilk bakışta şart kipi gibi görünse de cümledeki anlam gereği şart anlamı ifade etmezler: *İyseñ, nahar tayyar/Yiyeceksen, yemek hazır, Okasañ, kitap köp/Okusan, kitap çok.* Bu örneklerdeki durum önceden de devam ettiği ve önceki durumun, sonradan yapılacak işin anlamındaki şarta bağlı olmadığı için şart kipi söz konusu değildir. Kitaplar çok önceden beri orada duruyordu, sen istersen oku, istemezsen de sen bilirsin.

Şart kipi birleşik cümlelerde, esas cümlelerin fiilinin verdiği habere göre zaman, şaka gibi anlamları yansıtabilirler: *Bir adam bay bolsa, yüz adam garıp. Bir adam patışa tarapdarı bolsa, yüz adam oña garşı/ bir insan zenginse, yüz insan fakir. Bir insan padişahın tarafında olsa yüz insan ona karşı (B. Kerbabayew, Aygytly ädim).*

Şart kipi almış fiiller, bağlı oldukları cümlelerin anlamına göre farklı anlamlarla da kullanılabilirler.

1. Sadece hayal, arzu anlamında kullanılışı: *Ah, şeyle bir erkana yaşasañ-da!/ Ah, öyle bir rahat yaşasak! (B. Seytäkow. Saylanan eserler).*
2. Sinirlendiğini anlatmak için kullanılışı: *Sizi öldürmäge ok hem hayp, diri gömseñ!Sizi öldürmek için oka yazık, diri diri gömsen (H. Ysmayylov. Powestler).*

3. Övgü ya da iyi niyetlik anlamları vermek için kullanılışı; böyle durumlarda şart ekinde önce -ay/-äy öneki getiriliyor: *Yal berseñ, meniñ itlerim yalı itlere beräyseñ!* Yem versen, benim köpeklerim gibi köpeklere vereceşin (*Ata Gowşudow. Köpetdagıñ eteginde*).
4. Pişmanlık ifade etmek için kullanılışı: *Käşki adam bu dünyäge gelmese, Gelenden soñ ömür sürse, ölmese!* Keşke insan bu dünyaya gelmese, geldikten sonra ömür sürse, ölmese (*Magtımğulı. Saylanan goşğular*).
5. Rica anlamında kullanılışı: *Şony getirip, bir-iki nama aytdırıp berseñiz – diydi/ Onu getirerek, bir-iki name söylettirseniz (Görogly).*
6. Tahmin etmek, olasılık anlamlarında kullanılışı; bu durumda şart kipi sonuna -ay/-äy soneki alırlar: *Ay, ol gzyñ gaşları çıtık görünyär, ol oñşuksız bolaymasa... ol gıbatçı bolaymasa!* Ay o kızın kaşları çatık görünüyor, o uysal değıldir.. o dedikoducu olabilir (*A. Gowşudow. Köpetdagıñ eteginde*).

Eğer şart eki bağımlı olduğu cümlede olumsuzluk biçiminde gelecek olursa -ay/-äy ön eki ile birlikte şart anlamı verir: *Häzir baraymasak, ol gider!* Şimdi gitmezsek, o gider.

Şart ekinin sonuna -myka/-mikä soru ekinin ya da -ka/ -kä sonekinin gelmesi ile cümleye, nasihat istemek, soru sormak, bir işi yapmaya istekli görünmek gibi anlamları verir: *Men nähili görelde bolsamkam?!* Ben nasıl örnek olsam ki?) (*H. Ysmaylow. Powestler*).

Şart kipinden sonra gelen *gerek* kelimesi cümleye tahmin etmek anlamı verir: *“Yaşulı indi gatı garrandır, ol indi meni tanamasa gerek” diyip oylandım/ “Yaşlı amca şimdi daha çok yaşlanmıştır, o artık beni tanımayacak sanırım” diye düşündüm* (*A. Gowşudow. Powestler ve hekayalar*).

Şart kipinden sonra gelen *nätjek* (<näme etjek?) kelimesinin getirilmesi ile daha önce gerçekleşmiş bir olayı, hareketi hayran kalarak ve üzümlere haber verme anlamı verir: *-Wiy nalajedeyin.. Ayna öten gije biri bilen gaçsa nätjek!* Eyvah... Ayna geçen gece birisi ile kaçtıysa ne yapacaksın! (*B. Kerbabayew. Aygytly ädim*).

Şart kipinden sonra gelen *bolmak* fiilinin gelmesinin farklı anlamları vardır:

1. Genel şimdiki zaman ya da belirli geçmiş zamanının olumsuzluk biçiminde gelen *bolmak* fiilinin sonuna *-my/- mi* soru ekinin getirilmesi ile pişmanlık, istemek, sinirlenmek, söylenmek anlamları verir.
2. *Bolmak* fiili, genel şimdiki zaman ya da gelecek zamanların birinde kullanılması ile şart kipinin fiilde anlattığı hareketin, gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusundaki tahminini ya da o hareketi tasdiklemek için kullanılır.
3. Şart kipinden sonra gelen *bolmak* fiilinin olumsuzluk biçiminin, belirli geçmiş, geniş şimdiki ya da gelecek zamanların birisinde kullanılması, gelecekte bir eylemi mutlak gerçekleştirmek istemek ve onu gerçekleştireceğine inanmak gibi anlamları ifade eder.

3.3.2. İşliğin Şert-Arzuv Şekli (Fiilin Şart-Arzu Şekli)

Fiilin şart-istek kipi, şart ekinin sonuna eklenen *-dı/-di* soneki ile elde edilir:

Teklik

1. *yaz-sa-m-dı-m, gel-se-m-di-m*
2. *yaz-sa-η-dı-η, gel-se-η-di-η*
3. *yaz-sa-dı, gel-se-di*

Çokluk

1. *yaz-sa-k-dı-k, gel-se-k-di-k*
2. *yaz-sa-ηız-dı-ηız, gel-se-ηız-diniz*
3. *yaz-sa-(lar)-dı-lar, gel-se-(ler)-di-ler*

Fark ettiyseniz bu biçimde iyelik ekleri üst üste tekrarlanıyor, ama konuşma dilinde onların biri düşüyor ve *-sadm/-sedim* ya da *-samdı/-semdi* şeklinde kullanılıyor. Bu düşme onun gramer anlamında bir değişiklik yapmıyor. Çoğul 3. şahıslardaki *-lar/-ler* ekinin birisi, hatta seyrek olarak ikisinin de düştüğü durumlar da söz konusudur: *Olar gelsediler/gelsedi*. Olumsuzluğu ise *-ma/-me* eki ile yapılmaktadır: *yazmasamdım, gelmesemdim, yazmasadı, gelmesedi*. Bazen şart-istek kipi olduğu cümlelerde, şart anlamı kaybolup yerine istek anlamı daha güçlü hissedilebilir: *Sen benim çekyän hasratımı bilseydin/ Sen benim çektiğim hasreti bir bilseydin (B. Kerbabayew. Aygytly ädim)*.

Şart- istek kipi olan fiiller cümlede bazen arka arkaya da gelebilir: *Urşam gutarsadı, bizem dınsakdık!/Savaş bitseydi, bizde kurtulsaydık (B. Kerbabayew. Aygytly ädim)*. Bu biçimdeki cümlede önce gelen şart-istek eki, şart kipini ifade ederken sonradan gelen ise sonuç/netice anlamını verebilir.

Şart-istek kipi, bazen tek başına şart-istek anlamı veremeyebilir. Bu durumlarda diğer fiil şekillerinden gelen: *yazan (yazyan, yazcak) bolsadı,; yazmalı*

bolsadı, yazmakçı bolsadı, yazıp bolsadı gibi perifrastik şekiller kullanılıyor. Örneğin: *eger bağıň içi gowy becerlen bolsadı, muňa iki esse hasıl bererdi..!* eğer bahçenin içi daha iyi işlenmiş olsaydı, buna iki katı hasat vermiş olurdu. Bazen *bolmak* yardımcı fiilinin iki kere tekrarlanmasıyla da kullanılıyor: *yazan bolan bolsadı, yazcak bolyan bolsadı, yazmalı bolan bolsadı, yazmakçı bolan bolsadı, yazıp bolyan bolsadı* vd. Örneğin: Men başlık bolan bolsamdım, seň yalı yaltaları obada da goymazdım/ Ben patron olmuş olsaydım, senin gibi tembelleri köyde de bırakmazdım (A. Durdyyew. *Saylanan eserler*).

Not: İstek konuşmada *-a/-ye, -y/i* şeklindeki zarf fiilinin sonundan *bilmek* yardımcı fiiline *-seydir* ekinin eklenmesi ile de anlatılır: *görmä bilseydir, gelmä bilseydir*. Buradaki *-se* ekinin şart eki olduğunu kanıtlamak zor değildir. *-se*'den sonra gelen “*ey*” ise iyi anlamında ve sonraki *-dir* eki ise tahmin anlamı olan ek olabilir. *-seydir* ekinin gramer anlamı ile fiilin şart kipinin ve iyidir kelimesinin anlamına yakındır: Karşılaştıralım: *görmä bilse yağsıdır/iyidir - görmä bilseydir*.

Yukarıda bilgileri toparlayacak olursak, bu biçim *hem şart hem isteği* anlatır. Fakat birleşik cümlelerde fiile eklenen bu kip eki *şart-istek* anlamı verirken, basit cümlelerdeki fiile eklendiğinde ise *şart anlamı düşerek, istek anlamı güçlenir*.

3.3.3. İşliğin Arzuv Şekli (Fiilin Arzu Şekli)

Günümüz Türkmen Türkçesinde fiillere *-ayadı/-äyedi (-ay+/-adı/-äy+/-edi)* eklerinin eklenmesi ile istek/arzu kipi elde edilir:

Teklik

1. *yaz-ayadı-m, gel-äyedi-m*
2. *yaz-ayadı-ň, gel-äyedi-ň*
3. *yaz-ayadı, gel-äyedi*

Çokluk

1. *yaz-ayadı-k, gel-äyedi-k*
2. *yaz-ayadı-ňız, gel-äyedi-ňiz*
3. *yaz-ayadı-lar, gel-äyedi-ler*

Çoğul 3. şahısta *-lar/-ler* eki düştüğü durumlarda oluyor: *olar yazayadı, olar geläyedi*. Olumsuz biçimi *-ma/-me* ile yapılır. İstek/arzu cümlesinde kullanılan *belki, hernä*¹² kiplik belirteçleri ve *-da/-de* bağlacı *istek/arzu* anlamını daha da güçlendirir: “*Belki, şu yıl bir bol-elinlik bolayadı-da!*” diyip dileg etdi!”Belki, bu sene bazı bolluk bereketlik olsun da!” diye dua etdi (B. Kerbabayew. *Aygytly ädim*).

¹² İnşaallah anlamında.

-ayadı/-äyedi ekinin özünde, kiplik belirteci olan -ay/-äy ve istek/arzu anlamı olan -adı/-edi eki bulunmaktadır. -adı/-edi (<-a+-dı/-e+-di): bu ekler günümüz Türkmen Türkçesinde seyrekte olsa *alkış-kargış* anlamlarında da kullanılıyor. Fakat anlam olarak -ayadı/-äyedi eklerinden farkı yok. Bunun dışında -a/-e kip ekleri ikinci ve üçüncü şahıs eklerine eklenerek istek, arzu anlamı verirler, fakat bu durum nadiren karşımıza çıkar. Üçüncü şahısta ise -a varyantı *bolmak* fiiline eklenerek karşımıza çıkar: *Toyun gutlı bola! Ogul yaşı uzun bola!!* Toyun kutlu olsun! Oğul yaşı uzun olsun. Bu gün Türkmen Türkçesinde -a/-e, -adı/-edi eklerinin kullanılışı seyrek olmakla beraber, *alkış-kargış*, tebrik anlamı olan bazı kelimelerde *donmuş şekil/kip* olarak karşımıza çıkar. Olumsuzluğu ise -ma/me ekinin eklenmesi ile elde edilir: *ölmäsiň/ölmeyesin* vb. -adı/-edi ekleri ikinci şahıs iyelik ekinde, anlam olarak -a/-e ekleri ile birbirine benziyorlar: *Görmädiňiz-görmäsiňiz/görmeyediniz-görmeyesiniz, bilmädi-bilmäsiň/bilmeyediniz-bilmeyesiniz*. Örneklerde görüldüğü üzere, sadece *d* sesi ile *s* sesi yer değiştirerek kullanılıyor gibi gözüküyor. Eğer öyle olsaydı, -ası/-esi eki birinci ve üçüncü şahıs iyelik eklerinde de kullanılabilirdi, ama günümüz Türkmen Türkçesinde *alası, alaşık, alaşık, alasılar* gibi istek anlatılmıyor. Buradan yola çıkarak -ası/-esi gibi kullanılan istek kiplerinin -sıň/-siň parçasının aslında sen zamirinden oluştuğunu, -adıň/ediň ekindeki -dıň/diň parçasının ise bilinen geçmiş zaman ve ikinci iyelik ekine gelen *ermek (emek)//irmek (imek)* eksilteli fiilin kısalmış şekli olduğunu gösteriyor. Bunların hepsinin aynı anlamı vermesi ise hepsinin kökeninde -a/-e istek ekinin olması ile açıklayabiliriz.

3.3.4. İşliğin Buyruk Şekli (İşliğin Buyruk/Emir Şekli)

Fiilin emir kipinde, diğer kip eklerinde olduğu gibi özel bir ek yoktur. Buyruk/emir, ses tonu ile ilgilidir. Buyruk ses tonu ile söylenmiş bütün fiiller, teklik ikinci şahısta kullanılır. Buyruk/emir kipinin, şahıslardaki kullanımı:

Teklik

1. -ayın/-eyin
2. a) *asıl fiil şeklinde*
b) -gın/-gin/-gun/-gün
ç) -sana/-sene
señizläň
3. -sın/-sin/-sun/-sün

Çokluk

1. -alı:ň/-eli:ň
2. a) -ıň/-iň/-uň/-üň
b) —
ç) -sıňız-la/-señizle -saňızla:ň/-
3. -sınlar/-sinler/-sunlar/sünler

Örnekler:

Yazmak

Teklik

1. *yazayın*
2. a) *yaz*
b) *yazgın*
ç) *yazsana*
3. *yazsın*

Çokluk

1. *yazalı:η*
2. a) *yazıη*
b) —
ç) *yazsaηız-la, yazsaηızla:η*
3. *yazsınlar*

Diğer şahıs eklerinden farklı olarak, buyruk/emir kipi, çokluk birinci şahıs iyelik ekinde *-alı/-eli* eki ile birlikte kullanılır: *yazalı, okalı, geleli, görelî* vb. Fiil buyruk/emir kipi, teklik birinci şahsın bütün ekleri ve çoğul ikinci şahsın *-ıη/-iη* ekleri sonu *a* ve *e* sesleri ile biten fiillere eklendiğinde, kelimenin sonundaki sesli harf ile ekin başındaki ünlü harf birleşerek uzun *a:* ve *ä:* sesleri ile yer değiştiriyor: *oka+ayın=oka:yın, işle+eyin=işläyin* vb. Sonları ünsüz ile bilen asıl fiillere eklendiğinde, ilk ünlüsünün uzun söylendiği zamanlar da oluyor, fakat bu anlamını değiştirmiyor: *görelî-görä:li, baralı-bara:lı* vb. Olumsuzluk şekli ise *-ma/-me* eki ile yapılıyor. Soru biçimi ikinci şahısta yapılmıyor ama bir ve üçüncü şahısta *-mı/-mi* eki ile yapılıyor.

Buyruk/emir kipi, teklik şahsında, hareketi yapan kişinin o işi yapmaya olan isteği, niyeti vb. anlamları içerir: *-Men uğrayın- diyip, Berdi yerinden turdı/ - Ben kalkayım- diye Berdi yerinden kalktı (H. Deryayew)*. Buyruk/Emir kipi, çokluk birinci şahısta, bir hareketi, işi kendisi ile birlikte yerine getirmeyi etrafındakilerden rica etme, isteme, onlara danışma vb. anlamları verir: *Hanı, yöriη, şonuη yanına bir baralıη/Hadi gidelim yanına bir gidelim (“Türkmen halk ertekileri”)*.

Teklik ikinci şahıs (*-alı/-eli*), onun çokluk şahısta anlattığı anlamdan sadece iki insana – söz söyleyenin kendine ve onun yanındaki konuştuğu kişiye ait olan hareketi anlatması ile birbirinden ayrılıyorlar: *- Güljermal eje, hanı, görşeli / - Gülcemal anne, hanı, görüşelim (B. Kerbabayew. Aygytly ädim)*.

Buyruk/emir kipi, teklik birinci şahısta *-ay/-ey* olarak da karşımıza çıkar. Bu durum genelde halk edebiyatı eserlerinde ve bazı ağızlarda (örneğin: Hasar ağzında) vardır: *Göroglınuñ Ağayunus yarını/ Görey diyseñ, Çandıbile yör indi/ Köroğlu'nun Ağayunus yarını/ göreyin desen, Çandıbile gidelim şimdi ("Görogly")*. Buradaki *-ay/ey* eki, dilciler tarafından Eski Türkçe kullanılan ve istek/arzu anlamı veren *-gay/-gey* ekinin kısaltılmış halidir. *-ayın/-eyin* eklerindeki *-ın/-in* ise şahıs gösteren ektir. Ekin çoğul biçimi *-alıñ/-eliñ* aslında *-gay/-gey* ekinden, çoğul ifade eden *-l* biçiminden ve iyelik ekinden (*-ıñ/-iñ, -ım/im*) kısalarak ortaya çıktığına dair görüşler var.

Buyruk/emir kipinin, ikinci şahıs iyelik ekine göre birçok anlamı vardır:

- a) *Buyruk/emir* ses tonuna göre, **asıl fiil ya da asıl fiile eklenen *-ıñ/-iñ/-uñ/-üñ* ekleri ile kullanıldığında, bir insana ya da topluluğa bir işi, hareketi yerine getirmelerini emretmeği, buyurmağı, tembih etmeyi, rica etmeyi vb. anlamlar verir. Saygı, hürmet ile bir insana bir şey denildiği zaman bu ekin üzerine çokluk eki getirilerek de yapılır.** Bu durum klasik edebiyat ve folklor eserlerinde de karşımıza çıkar. Stilistik amaç için bu ekin teklik biçimi zaman (özellikle, geçmiş zaman) anlamında da kullanılabilir.
- b) Asıl fiile *-gın/-gin/-gun/-gün* ekinin eklenerek, *teklik birinci şahıs iyelik ekinde geldiği zaman bir şeyi tembih etmek, tavsiye vermek, emanet etmek anlamları* olan *buyruk/emir* kipi ortaya çıkar. *-gın/-gin/-gun/-gün* eklerinin *-gıl/-gil/-gul/-gül* biçimleri eski Türkmen edebiyatının eserlerinde kullanılmıştır. *-gıl/-gil/-gul/-gül* eklerinin aslının, *-kıl/-gil* fiilinden oluştuğu yönünde dilcilerin görüşleri vardır. Ama W. Kotwiç bu görüşe karşı çıkararak onun kökünün *etmek* fiili anlamında Moğol dilinde kullanılan *ki-* fiili ile ilgili olduğu görüşünü öne sürmüştür. Teklik ikinci şahıs iyelik ekindeki *-gın/-gin/-gun/-gün* eklerinin *-gınıñ/-giniñ/-gunuñ/-günüñ* biçimleri de vardır. Bu biçimler daha çok *teke* ağzında kullanılmaktadır. Çokluk ikinci şahısta kullanılan *-ıñ/-iñ/-uñ/-üñ* eki, günümüz Uygur dilinde teklik birinci şahıs iyelik ekinde kullanılıyor ve çokluk biçimi içinde de sonuna *-lar* ekinin eklenmesi ile elde ediliyor (*-iñlar*). Bu durum Eski Uygur metinlerinde de vardır. Günümüz Uygurcada teklik ikinci şahıs iyelik eki olan *-iñ* fiile nezaket anlamı verir. Aynı şekilde Türkmen Türkçesindeki *-ıñ/-iñ/-uñ/-üñ* ekleri de fiile, yapılan eyleme nezaket anlamı verir.

c) İkinci şahıslarda asıl fiile *-sana/-sene* ya da *-sanıñ-la/-señiz-le*, *-sañız-lañ/-señizläñ* ekleri ile **buyruk/emir kipinin yanında, yalvarmayı, rica etmeyi, söylenmeyi ya da eskiden olan bir olaya şaşırma** anlamı verir. Bu ek bazen, *näme (et) diysene*, *näme (edeliñ)*, *diyseñizläñ* şekillerinde geldiği zaman emir anlamından uzaklaşır ve cümleye dikkat çekici bir giriş yapmak için kelime sonuna eklenir. *Salır, Sakar, Ārsarı* ağızlarında birinci şahıslarda *-sana/-sene* ile birlikte *-saña/-señe*, *-saña/-säñä*, Alili, Çovdur ağızlarında ise sadece *-saña/-señe* şeklinde karşımıza çıkar. Buyruk/emir kipi *-sañız-la/-señiz-le* ile şart kipi olan *-sana/-sene* ekleri arasında anlam benzerliği var gibi gözükse de aralarında fark vardır: *gitseñiz/gitseniz* (şart kipi) – *gitseñiz-le/gitsenizle* (buyruk/emir kipi), *gitseñ/gitsen* (şart kipi) – *gitsene* (bazı ağızlarda *gitseñe*) (buyruk/emir kipi). Buyruk/emir kipi, *bolmak* fiiline geldiği zaman (genellikle üçüncü şahısta) kendisinden önce gelen ekin bulunma halinde olması ile bağlaç rolünde *-da/-de* ya da *hem* anlamında da kullanılıyor: *Nabat ece, hemişe oğluna çay başında bolsun, nahar başında bolsun, övüt-nesihat bermäni ya-da özünüñ diyeni bolmanı için iñirdemäni edil adat edinip alıpdır/ Nabat anne, her zaman oğluna çay başında olsun, yemek yerken olsun, öğüt nasihat vermeyi ya da kendi dediği olmadığı için söylenmeyi sanki adet edinmiş. (A. Durdyew. Saylanan eserler).*

3.3.5. İşliğin Hökmanlık Şekli (Fiilin Gereklik Şekli)

Türkiye Türkçesindeki gereklik kipi olan bu kip ekleri, fiilin sonuna *-malı/-meli* eklerinin eklenmesi ile elde ediliyor. Konuşma dilinde bu kip ekinin *-malı/-meli* biçimlerinin yanı sıra *-molu/-mölü* biçimleri de kullanılmaktadır. Bu kipi şahıs eklerine göre çekimi şu şekildedir:

Teklik

1. *Men bilmeli*
2. *Sen bilmeli*
3. *Ol bilmeli*

Bu ek

Çokluk

1. *Biz bilmeli*
2. *Siz bilmeli*
3. *Olar bilmeli*

Kazembek, *-ma/-me* fiilden isim yapım eki, *-lı/-li* yapım eki olduğunu düşünmüştür. Onun bu düşüncesini J. Deny daha ileriye götürmüştür. I. Bensing *-lı/-li* ekinin *-läyü* biçiminden oluştuğu yönünde görüşü vardır. Türkmen

XV . asırdan

Türkçesinde bu ekin, *-ma/-me* fiilden isim yapım eki ile *-lı/li* isimden sıfat yapım eklerinin birleşimi sonucu oluştuğu görüşü savunulmaktadır. Bu kip ekinin olumsuzluk biçimi iki yolla yapılır. 1) Gereklilik ekini almış fiilin sonuna *däl/değil* kelimesinin getirilmesi ile: *unutmalı däl/ unutmamalısın*. 2) *-malı/-meli* ekinin *-lı/-li* parçasını atarak onun yerine olumsuzluk anlamı veren *-sız/-siz* ekinin eklenmesi ile: *-Eşitdim, etmesiz işi eden ekenler/ -Duydum, yapmaması gereken işi yapmışlar* (“*Türkmenistan*”). Olumsuzluk ifadesi için *-malı däl/-meli däl* gibi biçimleri de seyrekte olsa vardır: *Göwnüne degilmeli däl adamam ızına on üç atlımızı tirkäp, yene-de gala gaçıp atyar/ Kalbi kırılmamalı insanda arkasına on üç atlımızı alarak, yine de kale içine kaçıyor. (B. Seytäkow. Bedirkent).*

Gereklilik kipi *-malı/-meli* ekinden sonra gelen *bolmak*, kendisinden önce gelen eylemin yerine getirilmesinin mecbur olduğu anlamı verir: *Yigit Moskwada galmaly boldy/ Genç oğlan Moskova’da kalmak durumunda kaldı* (A. Kekilov. Söygi).

Gereklilik kipinin olumsuzluk biçimi *däl/değil* sözü ya da *-malı/-meli* yerine *-masız/-mesiz* eki ile elde edilir.

3.3.6. İşliğin Hyyal Şekli (Fiilin Hayal Şekli)

İstek/niyet kipi, asıl fiile eklenen *-makçı/-mekçi* eki ile elde edilir. Dudak uyumuna göre, *-mokçı/mökçü* biçimleri de vardır. Bu kip ekleri iyelik ekleri ile kullanılmıyor. İyelik ekleri yerine, şahıs zamirleri ile çekime girerler:

Teklik

1. Men yazmakçı, men görmekçi
2. Sen yazmakçı, sen görmekçi
3. Ol yazmakçı, ol görmekçi

Çokluk

1. Biz yazmakçı, biz görmekçi
2. Siz yazmakçı, siz görmekçi
3. Olar yazmakçı, olar görmekçi

İstek/niyet kipinin olumsuzluk biçimi *däl* sözü ile ifade edilir. Bu biçimin Türkmen Türkçesindeki kullanımı seyrektiler: *Häzir-ä göçüp-gonmakçı däl/Şimdilik bir yerlere taşınmak niyetim yok* (G. Kulyyew. *Yowuz günler*). Bu ekin oluşumu ile ilgili Türkologlar şu görüşü savunmaktadırlar: *-mak/-mek* ekine eklenen *-çı/-çi* isim yapım ekinden oluşmuştur. İstek/niyet kipinden sonra *bolmak* fiilinin kullanımı da oldukça fazladır: *yerinden turmakçı bolup, galoşını öñüne atdı/ yerinden kalmak için*

galoşunu önüne attı (A. Durdyew. Saylanan eserler) (Ärnazarow. S vd. 2000: 279-313).

Eski Türkçeden ve Türkmen Türkçesinden elde ettiğimiz kip çekimleri ve yapıları ile ilgili bu teorik sonuçlardan sonra, ana metnimiz olan *KHD*'den ve *Köl Tegin*, *Bilge Kağan*, *Tonyukuk*, *Altun Yaruk* eserlerinden elde ettiğimiz bilgileri karşılaştırarak bir sonuca varmaya çalışacağız.

4. BÖLÜM

ESKİ TÜRKÇE VE TÜRKMEN TÜRKÇESİNDEKİ KİP YAPILARI KARŞILAŞTIRMA

4.1. Eski Türkçede Emir-İstek Kip Yapıları

Eski Türkçede kip şekilleri gelişimini tamamlamadıkları için elimizde detaylı örnekler yoktur. Örneğin günümüzde istek kip şekli olarak bildiğimiz ek, Eski Türkçede gelecek zaman eki olarak kullanılmıştır. KHD'deki örneklerimizde istek kipi şekli başlığında değerlendirdiğimiz *-AyIn*, *-AlIm*, *-zUn*, *-Ø* ekleri Eski Türkçe döneminde emir kip şekli başlığında değerlendirilir. Eski Türkçedeki Emir kip şekillerinin örnekleri ise şöyledir.

4.1.1. Köl Tegin Yazıtındaki Emir - İstek Yapıları

teyriteg teyride bolmuş türük bilge kağan bo ödke olortum sawımın tüketi eşidgil...

“(Ben) Tengriteg Tengride Bolmuş Türk Bilge Kağan(‘ım). Bu zamanda tahta oturdum. Sözlerimi sonuna kadar işit” (KT G: 1).

tokuz oguz begleri bodunı bo sawımın edgüti eşid katıgdı tıyła...

“On ok oğullarına, yabancılara kadar görüp bilin. Ebedi taş” (KT G: 12).

türük bodun ölüreyin urugstratayın ter ermiş...

“Türk Halkını öldüreyim, soylarını yok edeyim dermiş” (KT D: 10).

eçümüz apamız tutmuş yer suw idisiz bolmazun teyin az kırkız bodunug etip yar[atıp] <...>

“Atalarımızın, dedelerimizin elde ettiği toprakları sahipsiz olmasın diye Az halkını düzene sokup örgütleyerek <...>” (KT D: 19).

ökün küregünün üçün igidmiş bilge kaganıñın ermiş barmış edgü eliñe kentü yañıltıg yawlak kigürtüg yaraklıg...

“pişman ol! Asi yaradılışlı olduğun için (seni) beslemiş bilge kağanına, her tarafa ulaşmış iyi (durumdaki) yurduna (karşı) sen kendin hata ettin (ve) nifak soktun” (KT D: 23).

4.1.2. Bilge Kağan Yazıtındaki Emir - İstek Yapıları

teŋriteg teŋride bolmış türük bilge kagan bödke olortum sawımın tüketi eşid ulayu iniygünüm oğlanım birki uguşum [bodunum berye şadapıt begler yırya tarkat buyruk begler otuz tatar <...> tokuz oguz begleri bodunı bo sawımın edgüiti eşid katıgdı tıŋla ilger kün]

“(Ben) Tengriteg tengride bolmuş Türk Bilge Kağan(ım), bu zamanda tahta oturdum. Sözlerimi sonuna kadar dinle. Özellikle küçük kardeşlerim, çocuklarım, birleşik soyum [halkım, güneydeki şadlar (ve) beyler, kuzeydeki tarkanlar, komutanlar (ve) beyler, Otuz Tatarlar <...> Dokuz Oğuz beyleri, halkı bu sözlerimi iyice işit (ve) sıkıca dinleyin: Doğuda gün]” (BK K: 1).

türük bodun ölsikiŋ berye çugay yış tögültün yazı [ko]nayın [teser] türük bodun ölsikiŋ...

“Türk halkı öleceksin. Güneyde Çugay (ormanlı) dağları'na, tögültün ovası'na yerleşeyim dersen Türk halkı öleceksin” (BK K: 5).

sawımda igid bargu türük begler bodun bunu eşidiŋ...

“sözümde yalan var mı? Türk beyleri (ve) halkı bunu dinleyin” (BK K: 8).

4.1.3. Tonyukuk Yazıtındaki Emir- İstek Yapıları

uduzugma uluŋı şad erti aygıl tedi ayıgması ber ertim bilge toñukuk kagan mu kışayın tedim sakıntım toruk bukalı semiz bukalı irakda

“sevk edenlerin lideri şad (unvanlı) idi. Söyle dedi, danışmanı bendim, Bilge Tonyukuk, kağan mı yapayım dedim, (şöyle) düşündüm: Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta” (T1 B:5 (5)).

ol üç kagan ögleşip altun yış üze kawısalım temiş ança ögleşmiş öñre türk kagangaru sülelim temiş

“O üç kağan anlaşıp “Altay (ormanlı) Dağları'nda birleşelim” demiş, bu şekilde anlaşmışlar. “Doğudaki Türk kağanına sefer edelim” demişler” (T1 D: 3 (20)).

*üçegün kawışıp sülelim idi yok kışalum temiş türgeş kagan ança temiş beniş
bodunum anta erür temiş*

*“Üçümüz birleşip saldıralım, tümüyle yok edelim” demişler. Türgeş kağanı
şöyle demiş: “Benim halkım orada” demiş” (T1 D: 4 (21)).*

sawı antag öndün kagangaru sü yorulım temiş

“Sözü şöyledir: “Doğudaki kağana ordu sevk edelim” demiş” (T1 K: 5 (29)).

4.1.4. Altun Yaruk'ta Emir-İstek Yapıları¹³

7¹ (S. 4a.) [süü tört] (12) t(e)ngrişi ongarsun tip ötüntiler (UAY: 63).

9² (S. 5a) [süü biş] (13) yitiñsiz titir :: amtı neçök kılayın (UAY: 63).

10 (S. 5b.) (18)- da tegdükde neteg kılayın (UAY: 64).

16² (S. 8b) (4).... [yorımak] yorıgalı bargıl.. (UAY: 66).

18¹ (S. 9b) (19) nom erdinig tavrati bitügil .. aning (UAY: 67).

27 (S. 15a.) (15) SYRT ol v(a)çırapanı sakıngıl :: kö[k] (UAY : 71).

*133 (**𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽𐰺𐰽** \langle kötü (11) mini y
*y(a)rlıkasunlar ..> :: :: (UAY: 119).**

*138¹ (**𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽𐰺𐰽** (12) kalıstıqamg batssunlar ::
*:: (15)-in utlısın aşagalı tegimli (16) bolayın :: (UAY: 122).**

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı gibi Runik harfli Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk yazıtlarında ve Eski Uygurca Altun Yaruk'ta emir - istek ifadeleri için çoğunlukla -AyIn, -zUn, -zUnlAr, -In, -gIl, -A ekleri kullanılırken fiilin eksiz hali 1. teklik şahıs ve 1. çokluk şahıs Ø biçimbirim şeklinde kullanılmıştır. KHD'de emir kip şekilleri -gIl ekinin yanında bir de -gIn eki ile yapılmıştır. **Bu ek KHD'deki cümlelerde biçimce emir-istek gibi görünse de genellikle anlamca tavsiye ya da nasihat anlamı taşımaktadır ve Türkiye Türkçesine aktarma yaptığımızda -mAlI**

¹³ Örnekleri aldığımız kitapta Türkiye Türkçesine aktarım (çeviri) yapılmamıştır.

gereklilik kip şeklinde çevirmek durumunda kalıyoruz. Örneklerini şöyle verebiliriz¹⁴:

*Oğlum, Нуҗкәр визиҗ гасапътызъ аһajsа, визиҗ ызытыздан ковгы іверер, ызындан һавардар **волгын** – диҗип саргады (KHD: 26).*

*Oğlum, Hükümdar bizim kaçtığımızı anlarsa, bizim arkamızdan atlı gönderir, arkadan haberin **olsun** – diye söyledi.*

***İjmegin** вугдаҗыны – диҗип, emir ejledi perverdika, ijip hemdada volan, adam hovadan ajlanaj (KHD: 29).*

*Buğdayını **yememelisin** – diyerek emir etti Allah, (buğdayını) yemiş tadına bakmış olan (kişi) Hz. Âdemden aylansın.*

***Aglamağын** кыҗаматлык перзеним, (KHD: 34).*

***Ağlamamalsın** kıyametlik evladım.*

*- Јалныз валам **алгын** пендим,*

*- Јурдыҗы терк еҗлеҗи **волма**; (KHD: 53).*

*- Јалныз балам насихатими **al/almalsın**¹⁵*

*- Јурдуни терк едеcek **олма***

Emir kip şekillerinin -gll eki ile yapılmış örneğini 3 cümlede görüyoruz:

*Масадытны һасыл **еҗлеҗил** диҗван (KHD: 17)*

*Масадыты герчек **еҗлемелisin** diyerek.*

*Арзыты **еҗитгил** аравыҗ шаһы (KHD: 31).*

*Арзыты **дуы/иҗит** Арап'ын шаһы*

¹⁴ Eserde 18 defa geçmektedir bu ek. Bk: KHD: 26, 29, 34, 53 (4 adet), 85, 95, 99 (6 adet), 109, 116, 126.

¹⁵ Tavsiye anlamı var.

4.1.5. KHD'deki Emir - İstek Yapıları

4.1.5.1. KHD'deki İstek Yapıları

İstek kip şeklinin kökeni Eski Türkçedeki gelecek zaman eki olan -gA (-gAy) şeklinden gelmektedir ve istek yapısı Eski Anadolu Türkçesinden itibaren günümüz Türkiye Türkçesinde -A eki ile ifade edilmektedir. KHD'de istek yapısı sadece istek çekim biçimleriyle değil aynı zamanda birleşik çekimlerle de oluşturulmuştur. Eserde istek anlamlı cümlelerin çoğunda -AyIn eki kullanılmıştır. Fakat metinde yer yer -gAy, -Ay ve -A şekilli biçimlerinin kullanımı söz konusudur. Eserde -AyIn eki ile yapılmış istek biçimleri çok olsa da günümüz Türkmen Türkçesinin gündelik konuşma dilinde istek kipi -gAy şeklinde kullanılmaktadır. Metindeki -gAy¹⁶ istek kipinin örnekleri:

- *Endamlı kərpe jorunça ve arpa tapşeregaj (KHD: 47)*
- *Endamlı küçük yorunca ve arpa buluver.*
- *Bir araba cəge dyşəgaj (KHD: 47).*
- *Bir araba kum döşeyiver.*

-gAy eki üzerine ek almış şekillerinin örnekleri:

- *Hə Abdulla sorı, bu oglanı piri zor ekeni, var najzanı alsa alagajsın (KHD: 50).*
- *He Abdullah sofı, bu çocuğun piri güçlüymüş, git mızrağı alsa alsın/alıversin.*
- *Heniz mejhanaı agzına jetmənkehiz damağın calı! Bzından Gençim gelegajmasın (KHD: 69).*
- *Henüz meyhanenin kapısına yetmeden damağını kesin! Peşinden Gencim gelmesin.*
- *Bu jigit gatı kəp jagş jigit, sen Bibeçan, suv veragaj-sana – diji, Gylennam hem arkasından iteləp durjar (KHD: 100 (2 adet)).*
- *Bu yiğit çok iyi yiğit, sen Bibican su versene – diyerek Gülenam da arkasından ittirip duruyor.*

¹⁶-gAy eki metnin incelenen kısmında 6 kere geçmiştir. Bk: KHD: 47 (2 adet), 91, 139, 140, 150.

Eski Türkçede gelecek zamanı ifade eden -gAy eki ile yapılmış istek şekillerinin yanı sıra g düşürülerek -gAy<-Ay¹⁷ şekli de kullanılır:

- *İjmegin wugdajǝnǝ – dijiþ, emir ejledi perverdikaş, ijiþ hemdada wolan, adam hovadan **ajlanaj** (KHD: 29).*
- *Buğdayını yememelisin – diye emir eyledi Allah, (buğdayını) yemiþ tadına bakmıþ olan (kiþi) Hz. Âdemden **aylansın**¹⁸.*
- *Vah galandar! Þir huda pirim jar wolsa, nesje wilme, Övez çanǝ nagt þu jerde **hasap edaj** – dijiþ, Övez çandan ugur tarǝp, bir wəþ keleme söz ajdar gerek (KHD: 127).*
- *Ah kalenderler! Allah yanımda olsa, veresiye değil Övez canı kesin burada **sayabilirsın**.*

Eski Türkçe -gAy gelecek zaman ekinden yapılmış istek kip şeklinin bir diğer türü olan -Ay istek kipi, genişleyerek¹⁹ yine istek anlamında kullanılmaya devam etmiştir:

*Duzǝnǝj wolsa gurwanǝ gidejin, þu giçeden gajra galman, **atlanajǝj** – diydi (KHD: 32).*

*Tuzunun ise kurbanı (olayım) gideyim, bu geceden uzak kalmadan **atlanalım/yola çikalım**.*

*İndi men munǝ arkama gøterip dağdan aþǝrǝp taþlaçak woluþ azara galǝp jørenimden, warǝp munǝ wogup **øldyræjejin** dijiþ şondan jyvyrdi atasǝnǝj janǝna garşǝ, sen jok men jok, tutdǝ jakasǝndan şatǝrdadǝp – tovlap (KHD: 40).*

¹⁷ Metinden incelediğimiz yere kadar toplam 8 defa bu ek kullanılmıştır. Bk: KHD: 29 (4 adet), 90, 100, 110, 127.

¹⁸ *aylan-* fiilinin Türkmen Türkçesinde iki anlamı vardır. İlk anlamı, Türkiye Türkçesindeki dönmek anlamı ile aynıdır. İkinci anlamı ise ilk anlamından mecaza uğramış ve *kurban olmak* anlamını kazanmıştır. Türkmenistan Türkmenleri türbeye ibadet etmeye gittiklerinde ya da çok istediği bir şeyi Allahtan dilemek için evliyalara gidemedikleri zaman evde ekmek yaptığı tandırlarının etrafında üç kere dönerler/aylanırlar. Burada dönmelerinin asıl amacı ise Yaradan'a ve evliyalarna yalvarmak, kurban olmak istediklerindedir.

¹⁹ Metinde geçen 26 cümlede bunun örneklerini görebiliriz. Örnek cümleler için bk. KHD: 13, 25, 32, 40, 48 (2 adet), 56, 57, 59, 62, 63, 64 (2 adet), 66, 80, 85, 90, 92, 100, 124, 129, 133, 142 (2 adet), 143, 145.

Artık ben bunu arkamda taşıyarak dağdan geçtikten sonra atmak için uğraşacağıma gidip bunu boğarak **öldüreyim** diyerek oradan hızlıca dedesinin yanına doğru yürüdü, sen yok ben yok tuttu (dedesinin yakasından) döndürmeye başladı.

- Pah, *ussalarъň dykanъ özine belli*: “*ussa aga weçereveri*” dijip getirip *gojulan ok-jaj көр “İne halanъň **alajsъn**” dijip, kydelәp өjine yjşyriberdiler (KHD: 48).*

- Pah, *ustaların dükkânı olduğu belli*: “*usta abi tamir ediverin*” diye getirilmiş *ok-yay* çoktu “*işte istediğini **alabilirsin**”* diyerek, toplu halinde önüne yığıverdiler.

- Haj *ussalar*, “*gyjçi jetmez göre galar*” dijenleri, her zat-da wolsa getirij bir *geryp **galajъ*** (KHD: 48).

- Hay *ustalar*, “*gücü yetmeyecek olan kabire kalır*” dedikleri, her ne olursa olsun getirin bir görüp *kalayım/göreyim*.

- Aj *jigitler*, *razъ **wolajsanъzla*** – diji (KHD: 142).

- Ey *yiğitler*, *razı olsanıza* – dedi.

*Sen syrini başga tarapa **syräjsen**²⁰ woldadъmъ?* (KHD: 13)

*Sen sürünü başka tarafa doğru **götürseydin** olmuyor muydu?*

4.1.5.2. KHD’de -A Eki ile Yapılmış Emir - İstek Yapıları

İstek eki olarak bildiğimiz -A eki, KHD’de biçimce istek ama anlamca emir olarak kullanılmıştır. Eserde -A istek ekinin anlamca emir vermesi tamamen gündelik konuşmalardaki kullanımından kaynaklanmaktadır. Bu ek emir anlamını biraz yumuşatmaktadır. Bu yapıların örnekleri²¹:

- Ə-ə... *ejse gorden cъkdъ **dij-sene**, wejle wolsa munъň adъ өzi wilen wile gelipdir, Geroğъ wolar* – dijdiler (KHD: 43).

- *Aaa kabirden çıktı **desene**, eğer öyleyse bunun adı kendi ile birlikte gelmiş, Köroğъlu olacak dediler.*

²⁰ Burada *sür-* fiiline -Ay eki gelerek fiile rica ya da istek anlamı vermiştir. Gündelik hayatta Türkmen Türkçesinde -Ay ek işlek bir şekilde fiillere rica anlamı verir.

²¹ KHD’de 12 defa geçmektedir. Bk. KHD: 43, 48, 72, 88, 89, 100, 101, 110, 111, 137, 138, 145.

- **Görha, görha** jeyhe çan, munьň ajdьjan sözlerini **gör**, asla bu jigitten govь hasijet cьkьmaz (KHD: 100).
- **Baksana, baksana** yengeciylim, bunun dediği laflara **bak**, asla bu yiğitten iyi niyet cьkьmaz.
- **Urha ur! Urha ur** (KHD: 137).
- **Vur hani vur! Vur hani vur.**
- **Bara, Basa!** Soň agasьnyň çogavьny özi ьerjər jərjər-də? (KHD: 88).
- **Gitsene, ele geçirsene!** Sonra abisine cevabını kendisi verir.

4.1.5.3. KHD’de Hem Emir Hem de İstek İfade Eden Yapılar

Bu başlığın altında vereceğimiz örneklerin hepsi emir ve istek anlamlarının her ikisini de vermektedir²².

*Bu caga tyrkmen ulus iliniň gercek goc jig it oglь **ьolsьn**, bu caga siz at **gojьň**-dijdi (KHD: 16)*

*Bu çocuk türkmen halkının gerçek yiğidi **olsun**, bu çocuğa siz ad **koyun** – dedi²³*

*Oturan halkьň jaş ulьlarьndan biri: “**ьylan ьolsьn**” dijdi, jene biri ьejleden cьkьp: “**ьylan ьolsьn**” dijdi (KHD: 17).*

*Oturan halkın arasındaki yaşlılardan biri: “**o olsun**” dedi, yine birisi diğer taraftan: “**bu olsun**” dedi.*

*Sen öziňi **jitirme oglьm**, öňkidenem jyregiňi jerinde **ьerk sakla**, ьzьňa **kөp garama**. Malьňь **gьsdama-da** arkajьnlьk ьilen **syр oglьm** – dijdi (KHD: 26).*

*Sen kendini **kaybetme** oğlum, eskisinden de yüregini yerinde **sıkıca tut**, arkana çok **bakma**. Malına (at da kendi malı, varlığı olduğu için atına mal demiş) acele **ettirme** de rahatlıkla sür oğlum – dedi.*

²² Metinde toplam 45 yerde geçmektedir. Bk. KHD: 16, 17, 25, 26 (2 adet), 28, 36, 40 (3 adet), 41 (2 adet), 43, 69, 75, 77, 79 (2 adet), 81, 97, 98, 100 (2 adet), 101, 106, 109, 110 (2 adet), 111,112, 123, 126, 131, 133, 137, 139, 140, 144 (3 adet), 145, 148.

²³ *olsun* ile geleceğe yönelik istek anlamı görülüyor. *Koyun* diyerek ise karşısındaki halka seslenerek isteğini dile getiriyor.

*Нор жагшы оғлым, инди жуваşлык вилеи жузији Ус гымбез дағна вака тутбер,
талыһы **гъссата** оғлым (KHD: 28).*

*Çok iyi oğlum, şimdi yavaşça yüzünü Üç gümbез дағна доғру çeviriver,
malına **acele ettirme**.*

*Dəli көнлим melül **bolma** (KHD: 36).*

*Deli gönlüm boynu büyük/üzgün **olma**.*

*- Vah oğlum, vir havarыһы **ber** ahыr havarыһы! (KHD: 40).*

*- Ah oğlum, haberini **söyle** yahu haberini!*

*- **Otur** oğlum, **saer et**, taj hiç jana gitmez (KHD: 40).*

*- **Otur** oğlum, **sabret**, tay hiçbir yere gitmez/gitmeyecek.*

*- Sen kejin dur maņa gezek **ber** (KHD: 137).*

- Sen ilerde dur bana sıra ver.

*- Oglan sen **hapa bolma**, men saņa özim vir nepes edejin, tə kəjamat
ahыzaman volыnca adыһ jedi jaşardan, jetmiş jaşara cenli adamlarыһ
lebzinde **gezsин** (KHD: 43)*

*- Oğlan sen **üzülme**, ben sana kendim bir nefes edeyim/vereyim, tâ kıyamet
kopana kadar adın yediden yetmişе bütün insanların dilinde **gezsин**.*

Yukarıda vermiş olduğumuz örnekler dışında emir-istek anlamında olan fakat asıl fiil ile emir-istek ekinin arasına giren -Ay ekinin geldiği bir birleşik yapı karşımıza çıkmaktadır:

*Bu saga garaһкь gөrden jagты dыnjə cыkdь, vu caganыһ adь Rөvşen **bolajsыn-**
dijdi (KHD: 17).*

*Bu çocuk karanlık kabirden aydınlık dünyaya çıktı, bu çocuğun adı Rөvşen
(Ruşen) **olsa/olsun** – dedi*

Bu örnekte *bol-* fiiline eklenen *-sIn* emir-istek kipinden önce gelen *-Ay* eki, **filin anlamını yumuşatmak için kullanılmıştır**. Emir-istek kipi yerine **rica kipi** demek daha doğru olur. Bu örneği eserin incelediğimiz yere kadar olan kısımda bir defa görüyoruz, fakat günümüz Türkmen Türkçesinde, gündelik konuşmada bu kip ifadesi yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. KHD'deki emir-istek kip şekillerinin son örneği ise *fiil+şhs+lAr* biçiminde yapılmış cümlelerdir. Günümüz Türkmen Türkçesi

konuşma dilinde bu biçim çok kullanılmaktadır. Bu tarz cümlelerde **karşıdaki kişiye olan saygıyı belirtmek için kullanılır**. Fiilin sonuna gelen **-lAr** eki, her zaman çokluk eki anlamı vermez. KHD'deki örneklerimizde **-lAr** eki topluluğa hitap edildiği için eklenmiştir:

*Mejlisimde saz-səhbetler **gurbərlar**,*

*Gol govşurup həzmatında **durərlar!***

*Aga vəgler altın kəse **alərlar!***

*Begler, **gutlay** şu gyn nəzlim tojənb (KHD: 86, 87).*

*Düğünümde saz-sohbetler **düzenleyiniz**,*

*Kollarınızı kavuşturarak hizmet için **durunuz***

*Ulu beylerim altın kâse **alınız!***

*Beyler, **kutlayın**, bu gün nazlımın toyunu.*

Bu biçimli örnekler Eski Uygurca Altun Yaruk eserinde karşımıza çıkmaktadır:

3 (S. 2a.) [süü iki] (3) köngülin **eşidingler** [:: ::] (UAY: 61).

5 (S. 3a.) süü [üç] (16) sizler **korkmanglar** m(e)n amtı siz- (UAY: 62).

5 (S. 3a.) süü [üç](19) ulug törligin yme **eşidingler** tip (UAY: 62).

7¹ (S. 4a.) [süü dört] (17) **teginigler** tip kıkırtukde (UAY: 63).

-AyIn²⁴ eki Eski Türkçede *Emir kipi* başlığında ele alınmasına rağmen bu ekin cümleye verdiği anlam çoğunlukla istektir. Örnekler üzerinden inceleyelim:

- *Gəroğlıb*: - *namartcəlbək edip uklap – jatan adamənbə **öldyrməjinle***. (G 94).

- *Köroğlu* : - *namertlik ederek uykudaki adamı **öldürmeyeyim***.

²⁴ -AyIn ekinin 60 defa kullanımı söz konusudur. Örnekler için bk. KHD: 11, 17, 20, 21 (2 adet), 25, 29, 32 (2 adet), 33 (2 adet), 34 (2 adet), 37 (2 adet), 38, 42, 43 (3 adet), 47 (4 adet), 49, 52, 56, 58, 74, 77, 85, 89, 90, 91 (2 adet), 94 (3 adet), 95, 100, 101, 116, 117, 122, 123, 125, 126, 127 (2 adet), 130, 131, 132, 138 (2 adet), 139, 140 (2 adet), 141, 142, 145, 147, 148.

*Mətmyn weg dijen ortançb oglınlb **ojerejin** diji Çbgalb weg ol jere varjar gbz sorap, bu jere varjar gbz sorap, nirə varsa-da: (KHD: 11)*

*Mömün Bey denilen ortanca oğlunu **evlendireyim** diye Cıgalı Bey, bir o yana gidiyor kız sorarak, bir bu yana gidiyor kız sorarak, nereye gitse de:*

*- Çbnlb vazarb pozdb ajt, miña tızrak gassabıy hovlbşnlb salgı berip gojberiy, teññeñizi bolsa soñ ızbandan varbr **alajıy** (KHD: 147).*

*- Cınlı pazarı bozdu, söyle ona çabuk kasabın avlusunu tarif ediverin, kuruşunu ise sonra arkasından gidip **alın**.*

- *AyIn* eki bu örneklerin çoğunda anlamca istekten çok **rica anlamı** vermiştir. Yazıda çok fark edilmeyen bu değişim, konuşmada daha belirgindir. -A istek ekinin örnekleri²⁵ de mevcuttur:

*Şuña hoşamatlb bir söz ajdagajınlı, bizde söz gıtmı neme – diji, Bibe çana garşb garap: - Vah Bibeçan **gitme-sene**, bir suv vera-sene – diji, bir eaş keleme söz ajdar gerek: (KHD: 100)*

*Şuna hoş bir söz **söyleyeyim**, bizde söz az mı ki – diyerek, Bibi cana doğru bakarak: - ah Bibican **gitmesene**, bir su versene – diyerek, beş ağız söz söyler.*

Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı gibi Türkmen Türkçesi istek kipini karşılamak için -gAy, -Ay ve -A eklerini aynı anda kullanmıştır. Eski Türkçede çokluk 1 şahıs emir eki olarak bildiğimiz -Allm eki, Türkmen Türkçesinde -Allı ya da -All şeklinde kullanılmaktadır. Bu ekler Eski Türkçede emir kipi olarak değerlendirilmektedir ama KHD’de ve günümüz Türkmencesinde bu ekler emirden ziyade istek kipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Metinden örnekler:

*- Kəp jagşb, ol şertijizem **bitireli**²⁶ (KHD: 49).*

*- Çok iyi, o şartınızı da **bitirelim**.*

- Ej tagsır patşahım, saña gyrrıy versek, şu joldan geljarkək Ycgymbez dagında, bir cetekde mħman boldık, şonda bir maşgala gördik, jalancıda

²⁵ -A istek eki metinde 1 defa kullanılmıştır. Bk. KHD: 100

²⁶ -All istek kip eki -eli şeklinde 11 defa geçmektedir. Bk. KHD: 31, 49, 52, 53, 68, 81, 85, 89, 91, 106, 109.

*hak jaradan iki wolsa biri şol, yeke wolsa edil özi şol, şonb saňa tarəp edip,
bir söz ajdəp **bereli** (KHD: 31).*

- *Ey hükümdar padişahım, sana anlatsak şu yoldan geliyorken Üçgümbüz
dağında, bir otağda misafir olduk, o zaman bir aile gördük, eğer u
yalancıda (dünyada) Allah'ın yaratmış kulu iki ise birisi o, tek ise tam da
teki o, onu sana tarif ederek bir söz **söyleyim**.*

- *Olar serdarsız waştutansız galdılar, oglım Candıbile **gideli**, öz jurdımbıza
varal, il-ulusıña baş wol oglım (KHD: 52-53).*

- *Onlar serdarsız, başkomutansız kaldılar, oğlum Çandıbil'e gidelim, kendi
ülkemize **varalım**, halka baş ol oğlum.*

- *Aj jigitler, alaçıñız nəme, **gideli**²⁷ dijse gidəjmeli wolarsıñız (KHD: 58).*

- *Ey yiğitler, yapacağınız ne, **gidelim** derse gitmeli olursunuz.*

*Bu caganıñ oguldıgıñ, gızdıgıñ varlamak ycin mazarıñ janında aşık
jene bir gapdaldı gurçak gojup **goreli** (KHD: 15).*

*Bu çocuğun erkek mi yoksa da kız mı olduğunu anlamak için mezarın yanında
aşık kemiği, bir diğer tarafa da oyuncak bebek **koyalım**.*

Eski Türkçede çokluk 3. şahıs emir eki olarak değerlendirilen -zU(n)/-sUn eki
Türkmen Türkçesinde -sIn, -sUn biçiminde kullanılmaktadır. Bu ekin KHD'deki
örnekleri²⁸ ise şöyledir:

*Barca gulıñ hak **jetirsin** mırada (KHD:31).*

*Bütün kullarını Allah muradına **yetirsin**.*

- *Aj Reyhan, indi meniñ wolçağım woturdı, wotam sınırdı, indi meni
ornımdan **gozgamasañ** jagşıdı tagsır dijdi (KHD: 34).*

- *Aj Reyhan, artık bana olan olmuş, boyum da sinmiş, artık beni yerimden
kımlatmazsan iyidir hükümdar dedi.*

²⁷ -Allıñ istek kip şekli 6 defa kullanılmıştır. Bk. KHD: 15, 41 (2 adet), 56, 58, 71.

²⁸ -sIn, -sUn ekleri ile yapılmış istek kip şekilleri, eserde 14 defa geçmiştir. Daha fazla örnek için bk.
(KHD: 31, 34, 39, 74, 81, 115, 118, 127, 130, 138/1, 146, 149, 150).

*Oğlan sen hara volma, men saña özüm bir nepes edejin, tə kəjamat ahəzatan volınca adəh jedi jaşardan, jetmiş jaşara cenli adamlarəh lebzinde **gezsın** (KHD: 43).*

*- Oğlan sen üzülme, ben sana kendim bir nefes edeyim/vereyim, tâ kıyamət korana kadar adın yediden yetmişe bütiin insanların dilinde **gezsın**.*

4.1.5.4. KHD'de Emir Biçimli İstek Kip Yapıları

KHD'de biçimce emir ama anlamca istek kip şekilleri de vardır²⁹:

*Arzım var jaradan, çepvar, vu gamlardan **gutar meni** (KHD: 24).*

*Arzım var yaradan Cepbar (Tanrı), bu dertlerden **kurtar beni**.*

*Tagsır, hic bir jazıksız jerimden meniñ gözimi cekdiñ, men bir nəce jöl hımtat etdim, indi senden bir etcek dilegim, şol eden hızmatlarım ucın şu tajı maña **vağışla** – diydi (KHD: 24).*

*Hükümdar, hiçbir günahım yokken benim gözlerimi çektin, ben kaç yıl sana hizmet ettim, şimdi senden yapacak son isteğim, yaptığım hizmetlerin karşılığında bu tayı bana **bağışla** – dedi.*

*Çıgalı veg, cekdim efgan, Pir yolına vaşım **gurban**, (KHD: 25).*

*Cıgalı Bey, çektim efgan, Pir yoluna başım **kurban** (eksiltilmiş istek kipi).*

*Hanı ajdər **veriy** – diydi (KHD: 31).*

*Hani **anlatın** bakalım – dedi.*

*Onsoñ mej hanañdan kovmaçak volsañ, bizi gıyındırıp **oturma** – diydiler (KHD: 31).*

*Ondan sonra meyhanenden kovmayacaksan bize acele ettirerek rahatsızlık **verme** – dediler.*

²⁹ Metinde bu yapıda kurulmuş cümlelerin sayısı 40'tır.

- *Haj oqlan, dəlişge, əalciklik gələgəhə **goj**, doğru, mən cəkdiñ veli, mundan vaşga jene bir şertimiz var, sen mənəñ okəñ jedi pilden geçirmelisiñ, onsoñ vu jaj seniñki volar (KHD: 48-49).*
- *Hay deli oqlan, bu alışkanlığını **bırak**, doğru bunu çektin ama bundan başka yine bir şartımız var, sen bunun okunu yedi filden geçirmelisin ondan sonra bu yay senin ki olur.*

*Hernə həzmatəhəz **gösetiñ** bize (KHD: 57).*

*Bütün hizmetlerinizi **gösterin** bize.*

- *Jigitler, vu jerden Candəvile tarap **göciñ** şajəñ **tutəñ** – diydi (KHD: 66).*
- *Yiğitler, bu yerden Çandıbil'e doğru **göçün**, hazırlığınızı **yapın** – dedi.*
- *Bent **eyleme** perizadəñ joləñ (KHD: 75).*
- *Bent **eyleme** peri kızın yolunu.*
- *Hayər jagşə, indi **dile** menden dileceğini (KHD: 122).*
- *İyi hoş, şimdi **dile** benden ne dileyecəksen*

*Öziñ gelip **golda** ja şiri derga (KHD: 35).*

*Kendin gelip **yardım et** (el uzat) ey güçlü Tanrım.*

4.1.5.5. KHD'de Gelecek Zamanda İstek Kipi Yapıları

Bu şekillerin örneklerinde gelecek zamana yönelik istek ifadesi 3 defa geçmektedir:

*Sen bir gerçek goc jigit ekeniñ, sen bize rehimdarlık edyərsiñ, **wizem sana nəker volup həzmat etçək, ömrümüzü seniñ həzmatəhəda gecirçək-dijişip, dumlə-duşdan gelişip Adəvəgiñ təveregine jəgnanşəp başladılar (KHD: 11-12).***

*Sen gerçek bir yiğitmişsin, sen bize iyilik ediyorsun, **biz de sana asker olarak hizmet edeceğiz, ömrümüzü seniz hizmetinde geçireceğiz** diyerek, dört bir yandan gelerek Adıbeg'in etrafına toplanmaya başladılar.*

*Mən onə həkman gajdəp **alarəñ** – dijişip, Arap gəsdaglə öz işiniñ ugrəna turdə (KHD: 32).*

*Ben onu mutlaka geri **alacağım** – diyerek, Arap acele ile kendi işinin peşine düştü.*

4.1.5.6. KHD’de Şart Çekiminde İstek Yapıları

Destanda istek ifade etmek için şart eki de kullanılmıştır. Bu yapıların örnekleri 5 cümlede geçmektedir:

Boğazынь calыр şöнь ganынь bir içsem (KHD: 74).

Boğazını keserek onun kanını bir içsem.

*Çandыılden at **indirsem**³⁰*

*Leviş şerbetinden **gansam**,*

*Tə əlincə senden **dönsem**,*

*Kelamыlladan ant **olsын** (KHD: 79).*

*Çandıılden at **indirsem/getirsem***

*Lebinin şerbetinden **kansam**,*

*Ta ölüne kadar sende **dönsem**,*

*Kurandan andım **olsun**.*

4.1.5.7. KHD’de Fiil+şhs+IA Birleşiminden Elde Edilen İstek Yapıları

Şahıs ekleriyle birlikte istek kip şekilleri ifade eden cümleler de kullanılmıştır:

- *Al-la Köse, şol zaññara **degmeseniz** jagşы wordы (KHD: 68).*
- *Allah, Köse o çokbilmişe **dokunmazsanız** iyi olurdu.*

Şahıs ekleri ile kullanılırken fiilin sonuna bir -IA eki gelmiştir. Bu ekin -IAr çokluk ekinden gelmiş olması ve anlamı biraz daha pekiştirdiği söyleyebiliriz.

*Jalanсынь durтыşындan gyррыñ **etseñiz-le**³¹ (KHD: 30).*

³⁰ at indirmek- bir yerden atlı geçmek.

Yalancının hayatından sohbet etseniz/etsenize

- *Haj Gəroglı! Hapa bolup geljən jigitleriñ vadı **gajtmasın-la**, goj gitsinler, syribersene! – diydi. (KHD: 68).*
- *Hey Köroğlu! Üzgün olan yiğitlerin hevesi **kırılmasın**, bırak gitsinler, süriüversene! – dedi.*

Tablo 2: Dönemlerine Göre Emir-İstek Yapıları

Dönem	Teklik şahıs	Çokluk şahıs
Köktürkçe	1. <i>şhs: AyIn; -Ayn, -yIn</i> <i>n ağzında: -AyAn, yAn</i> 2. <i>şhs: Ø; -gIl</i> 3. <i>şhs: -zUn,</i> <i>Kitabelerde -çun, çün</i>	1. <i>şhs: -Allm; -lIm</i> 2. <i>şhs: -η, -(X)η</i> 3. <i>şhs: -zUn;</i>
Eski Uygurca	1. <i>şhs: -AyIn</i> 2. <i>şhs: Ø; -gIl</i> 3. <i>şhs: -sUn</i>	1. <i>şhs: alım, -elim;</i> 2. <i>şhs: -η, -In; -Inlar</i> 3. <i>şhs: -sUn, -sUnlar</i>
Türkmen Türkçesi³² (İstek/Arzu)	1. <i>şhs: -AyAdIm</i> 2. <i>şhs: -AyAdIn</i> 3. <i>şhs: -AyAdI</i>	1. <i>şhs: -AyAdIk</i> 2. <i>şhs: -AyAdInIz</i> 3. <i>şhs: -AyAdIAr</i>
Türkmen Türkçesi (Buyruk/Emir)	1. <i>şhs: -AyIn</i> 2. <i>şhs: a) asıl fiil Ø</i> <i>b) -gIn, -gUn</i> <i>c) -sAnA</i> 3. <i>şhs: -sIn, -sUn</i>	1. <i>şhs: -All:η</i> 2. <i>şhs: a) -In, -Un</i> <i>b) —</i> <i>c) -sInIzLA, -sAnIzLAη</i> 3. <i>şhs: -sInAr, -sUnAr</i>

³¹ *Yalancı* 'dan kastedilen dünyadır. Hükümdar burada ülkesine gelmiş kalenderlerden dünyadaki diğer hayatlardan bahsetmesini istiyor. *Et-* fiiline eklenen *-sAnIz* eki eklendiği fillere istek ya da rica anlamı verir.

³² Türkmen Türkçesinde tıpkı Türkiye Türkçesindeki gibi emir-istek ve emir şart bir birine karışmıştır. Bunu tabloda göstermekteyiz.

Türkmen Türkçesi (Şart-İstek)	<ol style="list-style-type: none"> 1. şhs: -sAñdIm 2. şhs: -sAñdIñ 3. şhs: -sAñdI 	<ol style="list-style-type: none"> 1. şhs: -sAkdIk 2. şhs: -sAñIzdIñIz 3. şhs: -sa(lAr)dIlAr
Türkiye Türkçesi’de İstek	<ol style="list-style-type: none"> 1. şhs: — 2. şhs: -AsIn 3. şhs: -A 	<ol style="list-style-type: none"> 1. şhs: — 2. şhs: -AsAnIz 3. şhs: -AlAr.
Türkiye Türkçesi’nde Emir	<ol style="list-style-type: none"> 1. şhs: -AyIm 2. şhs: — 3. şhs: -sIn, -sUn 	<ol style="list-style-type: none"> 1. şhs: -AlIm 2. şhs: -In, -Un -InIz, -UnUz 3. şhs: -sInlAr, -sUnlAr

Tablo 3: KHD'deki Emir-İstek Yapıları

KHD’de istek	<ol style="list-style-type: none"> 1. şhs: -AyIn 2. şhs: asıl fiil Ø, -AyIñ <ol style="list-style-type: none"> a) -gAy, -Ay, -A, b) -sAnA, c) -gIn, -gUn, -gIl d) -Iñ, Uñ, -ñ 3. şhs: -sIn, -sUn 	<ol style="list-style-type: none"> 1. şhs: -AlIm, -AlI, 2. şhs: -AyIl, -AyIlIñ, -sAñIzIa, -sAñIzIa 3. şhs: -sInlAr, - sUnlAr
KHD’de şartlı-istek	<ol style="list-style-type: none"> 1. şhs: -sAm 2. şhs: -sAñ 3. şhs: -sA 	<ol style="list-style-type: none"> 1. şhs: -sAkdIk 2. şhs: -sAñIz 3. şhs: -sAlAr

KHD'de Emir	1. <i>şhs:</i> — 2. <i>şhs:</i> <i>asıl fiil</i> Ø, -An 3. <i>şhs:</i> -sIn, -sUn	1. <i>şhs:</i> — 2. <i>şhs:</i> -In, -Un, -η 3. <i>şhs:</i> -InAr, -UnAr, -sInAr, -sUnAr
--------------------	---	---

4.2. Eski Türkçe Şart Yapıları

Eski Türkçede asıl eylemin hangi şartlarda olduğunu gösteren ek, -sAr ekidir. Bu ek başlangıçta Köktürkçede zarf-fiil ekidir. Zamanla şart görevini üstlenmiştir (Tekin, 2016: 162). Runik Harfli metinlerde -sAr eki zarf-fiili konumunda olduğu için şahıslara göre çekimlenmemiştir.

4.2.1. Köl Tegin Yazıtındaki Şart Yapıları

*yazı konayın **têser** türük bodun ölsikig anta ańıg kişi ança boşgurur ermiş irak erser yawlak agı berür*

“...Ovası 'na yerleşeyim **dersen**, Türk halkı öleceksin. Orada kötü (düşünceli) kişiler şöyle akıl verirmiş: (Çinliler) “Uzakta isen kötü ipekli verir, yakında isen, iyi ipek verir” diyerek öylece akıl verirlermiş” (KT G: 7).

*ol yérgerü **barsar** türük bodun ölteçi sen ötüken yer olorup arkış **térkiş isar** neñ buñug yok ötüken yış **olorsar** beñgü el tuta olortaçı sen türük bodun tokurkak sen açsık tosık ömez sen bir **todsar** açsık ömez sen antağın*

“o yerlere **gidersen** Türk halkı öleceksin. Ötüken topraklarında oturup kervanlar **gönderirsen** hiç sıkıntın olmaz. Ötüken (ormanlı) Dağları'nda **oturursan** ebedi yurt tutup oturacaksın. (Ey) Türk halkı sen toksun. Açlık (ve) tokluğu düşünmezsin. Bir **doyorsan** açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun” (KT G: 8).

4.2.2. Bilge Kağan Yazıtındaki Şart Yapıları

*bilmez kişi ol sawıg alıp yagru barıp üküş kişi öltüg ol yer[ger]ü **barsar** türük bodun ölteçi sen Ötüken yer o[lo]rup [arkış] terkiş **isar** neñ bu[ñug yo]k [ötüken y]ış **olorsar** beñgü [el tuta olortaç]ı sen türük bodun tokurkak sen açsar (açsık?) tosık ömez sen bir **todsar** açsık ömez sen antağın için igidmiş k[aganın]*

“bilmez (cahil) kişi sözü alıp yakınlaştığında çok sayıda kişi öldünüz. O yerlere **gidersen**, Türk halkı öleceksin. Ötüken topraklarında oturup kervanlar **gönderirsen** hiç sıkıntın olmaz. Ötüken (ormanlı) Dağları’nda **oturursan** ebedi yurt tutup oturacaksın. (Ey) Türk halkı, sen toksun. Açlık (ve) tokluğu düşünmezsin. Bir **doyorsan** açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun için (seni) beslemiş kağanının” (BK K: 6).

üze tenri **basmasar**, <asra> yer **telinmeser**

“Üstte gök **çökmese** aşağıda yer **delinmezse**” (BK D: 18).

4.2.3. Tonyukuk Yazıtındaki Şart Yapıları

*ança ötüntüm tawgaç oguz kitan buçegü **kawı<ş>sar***

“Şöyle söyledim: “Çin, Oğuz (ve) Kitan bu üçü bir araya **gelirse**” (T1 G: 5 (12)).

*yogun **bolsar** üzgölük alp ermiş*

“yoğun **olursa** kopması zormuş” (T1 G: 7 (13)).

*anaru **sülemeser** kaç neş erser ol bizni*

“Ona karşı sefer etmezsek nasıl olsa onlar bizi,” (T1 D: 3 (20)).

*Elteriş kagan **kazganmasar***

“Elteriş Kağan **başarmasaydı**” (T2 D: 4 (54)).

*udu ben özüüm **kazganmasar** el yeme bodun yeme yok erteçi erti*

“(onu) takip ederek ben, kendim **başarmasaydım**, ülke de halk da yok olacaktı” (T2 D: 5 (55)).

*elteriş kagan **kazganmasar** yok erti **erser** ben özüüm bilge toñukuk **kazganmasar** ben yok ertim **erser***

“Elteriş Kağan **başarmasaydı**, o olmasaydı, ben, kendim Bilge Tonyukuk **başarmasaydım**, ben **olmasaydım**” (T2 K: 1 (59)).

Eski Uygurcada -sAr eki üzerine gelmiş şahıs zamirleri ile birlikte şart çekimi elde edilmiştir:

4.2.4. Altun Yaruk'ta Şart Yapıları

5 (S. 3a) süü [üç] (9) neçe kişiler erti **erser .. olar** (UAY: 62)

6 (S. 3b) (10) **okısar m(e)n** ol bitig içinte (UAY: 62)

9² (S. 5a) (9) tegdim .. ne al altağ **kılsar m(e)n** (UAY: 63)

12 (S. 6b.) (14)-da **körser m(e)n** törte erklig (UAY: 64)

18¹ (S. 9b) (11) bo b(e)lgülerin **körser m(e)n** ol yirteki (UAY: 67)

34h (~~M: 264~~) [~~6~~] ~~6~~ şdınkı altı otuz (1) yaratıp bütürgeli bolgu **erser .. ol** (UAY: 78)

34k (~~M: 268~~) [~~6~~] ~~6~~ şdınkı sekiz otuz .. (22) tip y(a)rlıkasar siz bo yirtinçüdeki (UAY: 80)

41¹ (~~M: 272~~) [~~5~~] ~~5~~ şdınkı **körser töl titi** (5) (UAY: 85)

132 (~~M: 276~~) [~~24~~] ~~24~~ şantı **kılsarlar ol** ayıg kılınçları (UAY: 118)

203 (~~M: 280~~) [~~147~~] ~~147~~ şantı **kılsarlar ol** ayıg kılınçları (UAY: 118)

IV. 2a) oom t

405² (~~M: 284~~) [~~236~~] ~~236~~ şantı **kılsarlar ol** ayıg kılınçları (UAY: 118)

~~M: 284~~ [~~236~~] ~~236~~ şantı **kılsarlar ol** ayıg kılınçları (UAY: 118)

413 (~~M: 288~~) [~~239~~] ~~239~~ şantı **kılsarlar ol** ayıg kılınçları (UAY: 118)

433 (~~M: 292~~) [~~246~~] ~~246~~ şantı **körser (16) biz ..** (UAY: 246)

VI. 16a) altn

Yapılan eylemin hangi şartlarda ortaya çıktığını ifade etmek için kullanılan -sAr şart eki KHD'de -sA biçimi ile kullanılmıştır. Onun dışında yazıtlardaki örnekler ile benzerlikler göstermektedir. Fakat Eski Türkçede zarf-fiil işlevinde kullanılan -sAr eki KHD'de -sA şeklini almış ve sadece şart anlamında kullanılmamıştır. Örneğin KHD'de bu ek, eklendiği cümleye geleceğe yönelik hem zaman hem de

istek/dilek aynı zamanda zarf-fiil anlamı da vermiştir³³. Bu durum Eski Türkçe için de geçerlidir. Şimdi sırasıyla ekin KHD'deki örneklerini vereceğiz:

*Bir gyn var̄p̄r **diňşirgese**, taj̄n̄n̄ȳ dyňkildisem jok, ḡr̄c̄yld̄ysam (KHD: 37).*

*Bir gün varmış **kulağını usulca kapıya dayayarak durduğunda** taydan hiçbir şekilde ses gelmiyordu.*

*Üç yaşında gadam **gojsa** v̄şine,*

Ujanlanda gol jetmesin v̄ş̄na (KHD: 42).

*Üç yaşında beşine adım **attığında**,*

Başlığında kol uzanmasın başına.

*“Kerven **jetse** habar v̄r” dijip daḡn̄ derb̄endinde garavul taşlapd̄y (KHD: 62).*

*“Kervan **geldiğinde** haber ver” diyerek dağın tepesine bekçi koymuştu.*

*- Oğlum, seni jene bir jere eltejin – dijip galandar, jene meccit medreselige getirdi, bir hıçyra **girseler**, bir aksakal vava ot̄r,..(KHD: 49).*

*- Oğlum, seni bir yere daha götüreyim – diye kalender yine mescit medreseye getirdi, bir hücreye **girdiklerinde**, bir beyaz sakallı dede oturuyordu,...*

4.2.5. KHD'de Şart Yapıları

Eski Türkçede -sAr eki ile kullanılan şart kip şekli, Türkmen Türkçesinde -sA biçiminde kullanılmaktadır. Şart kip şekli eklendiği fiilin hangi şartlarda yerine getirildiğini belirtmek için kullanılır. Tekin, *Orhon Türkçesi* Grameri'nde eki {-sAr} ekli eylem zarfı başlığında değerlendirir ve şart eylem zarfının iki işlevi olduğunu söyler: 1. Asıl eylemin hangi şart ya da şartlar altında işlendiğini belirtmek; 2. Asıl eylemin hangi durumlarda ve ne zaman işlendiğini belirtmek (Tekin, 2016: 162). KHD'deki asıl eylemin hangi şart ya da şartlar altında işlendiğini belirten örnekler³⁴:

³³ Metinde 12 yerde vardır bu tarz cümleler. Bk. KHD: 37, 39, 42, 46 (2 adet), 49, 62, 75, 76, 113, 137, 142.

³⁴ Metinde 64 örneği vardır. Detaylı örnekler için bk. KHD: 21 (2 adet), 23 (4 adet), 25, 26, 27, 29, 30, 32, 33, 34, 37, 38, 42 (5 adet), 43, 46 (2 adet), 48, 52, 56, 59, 69, 71, 73, 76 (2 adet), 77, 79, 80, 96

Ol ine şeşje tagsyr, ilde jok at gerek bolsa dijip, yc ajlap gezeni bir jana, iň soňnda-da “ilde jok at şundan dogar” dijip, bir tazynň gançyk gyçygini getirip, seniň eňije taşlad, ine bu seni ojnap jor tagsyr – diji (KHD: 23).

O işte böyle Hükümdar, halkta olmayan at lazım olursa diyerek, üç ay gezdiği bir yana, en sonunda da “halkta yok at bundan doğar” diyerek, bir tazının köpeğini (eniğini) getirip senin önüne attı, işte bu seninle oynuyor Hükümdar – dedi.

Hov, Çygalb weg, “tyrkmeni dyrtmesen dujmaz” – dijenleri ekeni, sen başga bir jurda aşajmasaň Hyňkär seniň tohumňy tyketçek, sen wasymrak başga bir jurda gęc – dijip maslahat verdi (KHD: 25).

Hov, Cıgalı Bey, “Türkmeni dürtmezsen duymaz” dedikleriymiş, sen başka bir ülkeye gitmezsen Hükümdar senin sülaleni tüketecek, sen çabucak başka bir ülkeye göç diye tavsiye verdi. (Aş- bir yerden başka bir yere gitmek bazen de zıplamak anlamındaki fiil. Bu fiile şart kipinden önce getirilen –Ay eki cümleye istek/tavsiye anlamı vermiş.

Reňki al bolsa ol cakandyr, oglum gyniň aşagyna gac, ol at bahym ызьтыздан galar (KHD: 27).

Rengi al ise ol şaşıdır, oglum günüin altına kaç, o at çok geçmeden arkamızdan kalır.

Gara dor bolsa çeňjelden-çeňjele, tokajdan-tokaja tutyber oglum (KHD: 27).

Kara dor at ise korudan-koruya, ormandan-ormana doğru gidiver/git oglum.

- Haj ata, bermeseler dagy nadejin, verenlerida şy (KHD: 46).

- Hey dede, vermezlerse de ne yapayım, verdikleri de şu.

- Şoňa barsaň, şir huda piriňi jadňa salsaň, şol jajb çekip alarsňy oglum (KHD: 46)

- Oraya **varsan**, Allahın senin için gönderdiği pirini **hatırlarsan**, o yayı alacaksın oğlum.
- Aj, sen her ne iş **etseyem** sana beş-altı agыз sözüm var – dijiр, Arazыñ cаjыньñ аһrы jyzinde durup araba garap baş keleme söz ajdar gerek: (KHD: 107).
- Ay, sen ne iş **yaparsan** sana beş-altı ağız sözüüm var – diyerek, Arazın evinin ileri yüzünden durarak araba bakarak beş ağız söz söyler.
- Ej tagsыр patыşаһым, saña gyrrыñ **bersek**, şu joldan geljәrkәk Ycgymbез dagыnda, bir cetekde тәһman boldыk, şonda bir maşgala gөrdik, jalancыda hak jaradan iki **olsa** biri şol, yeke **olsa** edil өzi şol, şonь saña tarыр edip, bir söz ajдыр bereli (KHD: 29).
- Ey hükümdar padişahım, sana **anlatsak** şu yoldan geliyorken Üçgümbез dağında, bir otağda misafir olduk, o zaman bir aile gördük, eğer bu yalancıda (dünyada) Allah'ın yaratmış kulu **iki ise** birisi o, **tek ise** tam da teki o, onu sana tarif ederek bir söz söyleyelim
- Oğlan jaman seniñ demiñ şah gөryñjәle, һәli bir ok-jaj var cыkarыр getirip **gojsak**, seniñ jalы oğlan tejindenem gala өilmez (KHD: 48).
- Oğlan senin nefesin şah gibi görünüyor, şimdi senin önüne bir ok-yay getirip **koyarsak** senin gibi oğlan yerinden bile kalkamaz.
- Eger şonь ele **salыр өilsek**, viziñ jedi arkatыz jamanlık jyzini gөrmez. (KHD: 63).
- Eğer onu **yakalayabilirsek** bizim yedi kütüğümüz kötülük yüzü görmez.
- Aj, Çыгалы өег, өiz saña һызmat **bersek**, sen һajsы һызmatы өziñe lajыk gөrjәrsiñ, seniñ nəhili һыñәriñ var? (KHD: 21)
- Ey, Cıgalı Bey, biz sana hizmet (iş) **versek**, sen hangi hizmeti kendine layık görüyorsun, senin nasıl hünerin var?

Tablo 4: Dönemlere Göre Şart Yapıları

Dönem	Teklik şahıs	Çokluk şahıs
Köktürkçede Şart (Zarf-fiil işlevinde)	-sAr	-sAr
Eski Uygurcada Şart	1. <i>şhs: -sAr men</i> 2. <i>şhs: -sAr sen</i> 3. <i>şhs: -sAr ol</i>	1. <i>şhs: -sAr biz</i> 2. <i>şhs: -sAr sizler</i> 3. <i>şhs: -sAr olar;</i> <i>-sArIAr ol</i>
Türkiye Türkçesi'nde Şart	1. <i>şhs: -sAm</i> 2. <i>şhs: -sAn</i> 3. <i>şhs: -sA</i>	1. <i>şhs: -sAk</i> 2. <i>şhs: -sAnIz</i> 3. <i>şhs: -sAIAr</i>
Türkmen Türkçesi'nde Şart	1. <i>şhs: -sAm</i> 2. <i>şhs: -sAη</i> 3. <i>şhs: -sA</i>	1. <i>şhs: -sAk</i> 2. <i>şhs: -sAηIz</i> 3. <i>şhs: -sAIAr</i>
KHD'de Şart	1. <i>şhs: -sAm</i> 2. <i>şhs: -sAη; -sAηA</i> 3. <i>şhs: -sA</i>	1. <i>şhs: -sAk</i> 2. <i>şhs: -sAηIz</i> 3. <i>şhs: -sAIAr</i>

4.3. Eski Türkçe Metinlerinde Gereklilik Yapıları

Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarını incelediğimizde gereklilik kiplerine dair elimizde; *köl tegin başgu (başgul?) boz at binip başgu (başgul?) boz [at]...* “Köl Tegin alını akıtmalı boz ata binip alını akıtmalı boz at <...>” (KT D: 37) dışında bir örnek yoktur. Bu örneğimizde gerekliliği ifade etmek için Eski Türkçede gereklilik ifadesi için kullanılan ekler arasında gösterilen -gU sıfat fiil eki vardır. Gereklilik ifadesi Eski Uygur Türkçesinden itibaren gelişmeye başlamıştır. Eski Uygur Türkçesinde gerekliliği ifade etmek için -gU *kergek*, -mIş *kergek*, -mAk *kergek*, -gU *ol*, -gUIUk + *ol* biçimleri kullanılmıştır (Eraslan, 2012: 351).

Alku nomlar kuruğ erip t(e)ngri tigüçi kayu-ta ol tip saķıngu ol. (Totenbuch, 723-724) “bütün tassavurlar (Skr drahma) boştur, tanrı denilen nerededir, diye düşünmek gerek.”

Ėart-ka basurğu ol (HK, (1), 180) “Ėıban üstüne bastırmak gerek.”

4.3.1.5. -guluğ / -gülık + ol

Munta basa üç y(a)vlağ yoldaķılar üçün burxanlarķa yükünç yükiin Külık ol. (BTT, -III56)154Bundan sonra üç kötü yoldakiler (varlık şeklinde olanlar) için burkanlara hürmet etmek gerekir.”

Gabain -gU ekinin kitabelerde nadir görülen bir şekil olduğunu ve +luk’la genişletilmiş bir şeklinin sık sık yüklem olarak kullanılarak cümleye mecburiyet ve gaye ifade ettiğini söyleyerek şu örnekleri verir:

saķlan-Ėu ol (TTI 196) “korunmak mecburiyetindedir, korunmalıdır”; taķı ti-gü ti-gü käreĖäk (HtG 2 1 ,8) “dur käreĖäk’i -miş şekli ile yan yana getirirler); öğrünçümüz sözlä-gü täĖ ärmäz (TT II A 54) “sevinci imkânsızdır”; kılma-ķu kılınç (TT IV NOTLAR gereken iş”; ĖorĖ-Ėu täĖ körk “korkunç resim”; bar-Ėu+sı yok (TT X4 66) “gidemez”.

saķı-Ėuluk (TTI 1 9) “korunmalı”; üç türlüğ kutluĖlarķa täĖ – gülık köni nomta yoritağılar (S 3 5) “üç türlü yürüyenler”; aş kim... barsığ tırĖür- gülık (Suv, 6 1 0,1 8) “aş diriltmek içindir” tanrı täñrisi burhannıñ ädgü öĖli köñülü täĖmiş işi ködüği üzä yoĖ antağ ädgü kim täĖmä – gülık; soķanĖıĖ öđiniñ äriĖiniñ yadılmış tıtağı üzä yoĖ antağ ayığ inĖip țarıķma - Ėuluk (Htg 112 42) “tanrı tanrısı Buda’nın iyi düşünceli kalbinin ulaştığı işi gibi ulaşılabacak iyilik yok; sevimli öğreti ve talimatlar yayılmış fenalığın mahvedemeyeceği kötülük yok.” -Ėuluk’un olumsuzu –Ėusuz’la yapılır (Gabain, 2007: 83).

4.3.2. KHD’de Gerek ile Yapılmış Gereklilik Yapıları

Türkmen Türkçesi gereklilik ifadesi için, tıpkı Eski Uygurcadaki gibi *kerĖek* yani *gerek* kelimesini yaygın bir şekilde kullanmıştır. Gereklilik yapıları Eski

Uygurcada *-mİş kergek* yahut *-gU kergek* ile yapılırken Türkmen Türkçesinde bu yapı sadece *gerek* kelimesi ile ya da *-mAk gerek* yapısı³⁶ ile karşımıza çıkmaktadır. Bu yapı *Memluk Kırçakçası ile yazılmış ilk Türk At ve atçılık* eserinde de geçmektedir. Bu metinde gereklilik ifadesi **-ğay, gey** ekinin yanında **-mak, -mek** ile biten fiillerden sonra **gerek** kelimesinin kullanılmasıyla karşılanmaktadır: pes bu üç nesneden ihtiyāt itmek gerek (2/8). **Gerek** kelimesi kef+re+kef ile yazılmıştır (Özgür, 2003: 31).

KHD'deki *-mAk gerek* yapıları ile yapılmış gereklilik yapıları örnekleri:

*Bu caganъ, nәhili jol bilen tutup almak eolarka?- dijip halka maslahat saldъ.
Adamlarъň eiri: “duzak gurup **tutmak gerek**” diji (KHD: 15).*

*Bu çocuğu nasıl yakalayabiliriz? Diyerek halktan tavsiye istedi. İnsanların biri: “tuzak kurarak **tutmalyız**” dedi*

*Bir ejer ystine jelim calъp, şol caganъň cъkъp ojnъjan jerinde **gojmak gerek**, caga cъkъp ejeriň ystine minip ojnar ve jelmeşip galar, soň varъp tutmak eolar- diji (KHD: 16).*

*Bir eyerin üzerine yapıştırmacı sürerek o eyeri, çocuğun çıkıp oynadığı yerde **koymalyız**, çocuk çıkıp eyerin üzerine binip oynar ve yapışır, sonrasında onu hemen yakalayabiliriz dedi.*

*Onuň biljән hynәrleri gatъ kәn, ol hynәrlerini өvrenenimizden soň, onъ jok etmek aňsat, ol atcъnas, ulъ sejis, eu hynәrlerini **өvrenmek gerek** – diji (KHD: 22).*

*Onun bildiği hünerler çok fazla, o hünerlerini öğrendikten sonra onu yok etmek kolay, o atı çok iyi biner, büyük seyis, bu hünerlerini **öğrenmek lazım** – dedi.*

*Aj oglъm, şejle gac-ha gac, kov-ha kov vagtъnda hic hovsala dъşmek **gerek dәldir**, sowuk ganъ eolup, yüregiňi jerinde **saklamak gerekdir** (KHD: 26).*

³⁶ Bu yapıdaki gereklilik örnekleri 15 defa geçmektedir. Örnekler için bk. KHD: 15, 16, 22, 26, 32, 38, 56 (2 adet), 70, 79, 93, 110, 120, 122, 135.

Ey oğlum, böyle kaçmak, kovalamak söz konusu olduğunda acele etmek lüzumsuzdur, soğukkanlı olarak yüreğini yerinde saklamak lazımdır/saklamalısın.

- *Han volan adama genci-hazьma dövlet **gerekdir** – dijiр (KHD: 56).*

- *Han olmuş adama mal-mülk, devlet **lazımdır** – diye.*

- *Ey oğlum, sen hөkman tajьηь **gөrypsiy gerek?** (KHD: 38).*

- *Ey oğlum, sen mutlaka tayını görmüş **olmalısın?***

KHD'de gereklilik ifadesi için *gerek* kelimesinin yanı sıra *-mAlI* eki de kullanılmıştır³⁷:

*Oturanlarьη her-hajsь bir zat dijiр, ahьrьnda, “munь jaş vagtьnda öldyryp jitim **etmeli**” dijiр, sözi bir jere cuglap dil dyvyşdiler (KHD: 19).*

*Oturanların her biri bir şey diyerek, sonunda da “bunu daha küçükken öldürerek yok **etmeliyiz**” diyerek, sözi bir yere bağlayıp anlaştılar.*

*Hav, Çьgalь beg, eger sen hynərli ulь sejis voljan volsaη, sen maηa dynjəde hic gөrylmedik bir at jetişdirip **vermeli** – dijiр hөkym etdi (KHD: 22).*

*Hey, Cıgalı Bey, eğer sen hünerli büyük seyis isen sen mana dünyada hiç görülmemiş bir at yetiştirip **vermelisin** – diye hüküm etti.*

*Ter novçalь³⁸ təze **gucmalь cagь** (KHD: 31).*

*Taze olgunlaşmakta olan yeni bağına **basılmalı** dönemi.*

- *Haj oğlan, dəlişge, valciklik gььgьηь goj, dogrь, munь cekdiη veli, mundan başga jene bir şertimiz var, sen munьη okьηь jedi pilden **geçirmelisin**, onsoη bu jaj seniηki volar (KHD: 48-49).*

- *Hay deli oğlan, bu huyunu bırak, doğru bunu çektin ama bundan başka yine bir şartımız var, sen bunun okunu yedi filden **geçirmelisin** ondan sonra bu yay senin ki olur.*

³⁷ KHD'de 13 örneği mevcuttur: 19, 22, 31, 48, 49, 58 (2 adet), 76, 78, 89, 107, 117, 124.

³⁸ novça: çiçekler ve kadınlar için kullanılan sıfat.

*Jigitler salıňyzy gacıňyň oturmanj, gitmesem bolmajar, men hokman **gitmeli**, jene-de sizlere ertire cenli purıça berejin, gitceginiz bolsa pugta tajjar bolup oturıň (KHD: 58).*

*Yigitler keyfinizi kacirip oturmayın, gitmezsem olmaz, ben mutlaka **gitmeliyim**, yine de sizlere sabaha kadar süre vereyim, gideceginiz varsa hazır olarak bekleyin.*

- *Aj jigitler, alaııyız neme, gideliň dijse **gidajmeli** bolarsıňyız (KHD: 58).*

- *Ey yigitler, yapacağınız ne, gidelim derse **gitmeli** olursunuz.*

- *Şu bolsa oğlum, bir-iki jarım gepi menden ajtmak **lazım**, senden eşitmek **lazım** (KHD: 78).*

- *Bu olsa oğlum, bir-iki yarım sözü benim söylemem **lazım**, senin duyman **lazım**.*

KHD’de *gerek* kelimesi cümleye sadece **gereklilik** anlamı vermemiş onun yanı sıra yapılan eylemin nasıl sonuçlanacağına yönelik **tahmin** ve **soru** anlamı vermiştir³⁹:

*Rövşen dijip gojsagam, ir-u gic bu oglanıň adı Gerođı **bol**sa **gerek** – dijdi (KHD: 17).*

*Ruşen diye koysak da eninde sonunda bu çocuğun ismi Köroğlu **olacak gibi**? – dedi.*

- *Olça-talap dijen bolup, cın vaşymızy ölyme **tutdık gerek** (KHD: 129).*

- *Olca’ya talibiz diyerek, gerçek başımızı ölüme tuttuk **sanırım**.*

- *Hav bu jigidiň demi erən şah görüňä-le, jagşy jigit, seniň çaj, cilim dijen jalı neşelerden bir neme **haberıň var gerek?** (KHD: 65).*

- *Hey bu yigidin nefesi çok şah görünüyor la, delikanlı, senin çay, sigara denilen keyiflerden bir **haberın var değil mi?***

KHD’de *gerek* kelimesi gereklilik anlamı dışında eylemin anlamını pekiştirmek için de kullanılmıştır. Bu tip cümleleri Türkiye Türkçesine aktarıırken *gerek* kelimesi çevrilmemektedir. Destandaki *gerek* kelimesi *aydar gerek* şeklinde çoğunlukla bir beyit başlamadan önce kullanılmıştır:

³⁹ KHD’de bunun 5 örneğini görüyoruz: KHD: 17, 65, 129, 137, 138.

*Hav! Galandarlar, bu körüň, bu neresse oglanňy elinde munňy kanagat edip oturşyna, munňy hzmat edişine, munňy päkizeligine, sunň tarap edip gitmesek bolmaz – dijiň, Abdulla galandar, Gylennamň tarap edip, şol jerde baş keleme söz **ajdar gerek** (KHD: 29).*

*Hey! Kalenderler, bu körün, bu zavallı çocuğun elinde bunun kanaat edip oturmasına, bunun hizmet etmesine, bunun temizliğine, bunu tarif edip gitmezsek olmaz – diyerek Abdullah kalender, Gülennameyi tarif ederek, orada beş cümle söz **söyler/söz söyledi***

*- Jigitler siz maňa noker bolsañyz, joriň begler ar almaga gidejliň – dijiň jigitlerine garşy garap, bir baş keleme söz **ajdar gerek**: (KHD: 57).*

- Yiğitler siz bana asker olursanız, hadi beyler intikam almaya gidelim – diyerek yiğitlerine doğru bakarak beş cümle söz söyler.

4.4. KHD’de -mAkçI bol- Yapısı

Eski Türkçede dönemde olmayan fakat Türkmen Türkçesinde kullanılan -*mAkçI bol-* eki destanda da çokça kullanılmıştır. Bu ek, ~~bu ek~~ **-mAkçI bol-** eki ile +çI isimden isim yapma ekine dayandırılır ve bu istek ekinin Klasik Çağatayca döneminde şekillenmeye başladığı söylenmektedir. Bu bakımdan bu ek sadece Karluk lehçelerinde; Çağatayca tesiri altında en çok kalan Karakalpak, Kazak, Kırgız, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ve tarihi bakımından Çağatay muhiti içinde yer alan Türkmencede görülür. Çağatay Türkçesinde bu ek -*mAkçI* (<-*mAk* +çI) eki, *e-* ve *bol-* yardımcı fiilleri birlikte birleşik fiil olarak çekime girerek cümleye istek anlamı vermektedir. (KTLG-F 2019: 607-608). Türkmen Türkçesinde bu ek *bol-* yardımcı fiili ile birleşerek birleşik yardımcı fiil olarak kullanılmıştır. Bu birleşik yardımcı fiil cümleye geleceğe yönelik hayal, niyet/niyetlenme anlamını vermektedir⁴⁰. KHD’deki örnekleri ise şöyledir⁴¹:

⁴⁰ Bu ekle ilgili detaylı bilgi için *İşligin Hyyal şekili (Fiilin Hayal şekli)* başlığınma bk.

⁴¹ Destanda 10 cümlede geçmektedir. Diğer örnekleri için bk. KHD: 16 (2 adet), 17, 18, 29, 51, 55, 63, 113, 116.

Bir salımdan sonra eğerin gışından jaryşar, ystine bir ajagın atdı, dızadı, bu jan tararına agır togalandı, jene gajdır **minmekci völdü**, bu sapat çajdar atlanı ystine oturdı ve lojıkdıklar ojnatağa vaşladı (KHD: 16).

Bir süre sonra eğerin alından yarışarak üzerine bir ayağını attı heyecanlı bir şekilde diğer tarafına dönerken düştü, tekrar **binmeye çalıştı**, bu sefer iyice üzerine oturdu ve oynamaya başladı.

Bir nace vakt gecenden sonra caga **dyşmekci völdü**, emma volmadı (KHD: 16).

Bir süre geçtikten sonra çocuk **inmeye çalıştı** ama olmadı.

Oturanlar “Şol völdü-da, şol völdü” dijişir, Rövşen at gojur ejli-øjine **dargamakcı völdülar** (KHD: 17).

Oturanlar “o oldu da, o oldu” diyerek, Rövşen (Ruşen) adını koyarak evli evine **dağılmak istediler**.

Çıgalı vev agtışın Rövşen adını jörgynli **etmekci volup** kər çan çekdi, emma volmadı (KHD: 18).

Çıgalı bey torununun Ruşen adını kalıcı **yarmak için** çok can çekti, uğraştı ama olmadı.

Galandarlar çogap alı, **ugramakcı volan** mahallarında, ol: (KHD: 29).

Kalenderler izin alarak **gitmeye yöneldiklerinde** ol:

Jurda gəcür **gelmekci völdük**, Gençim aga! (KHD: 55).

Ülkeye dolanı **gelmeyi istedik**, Gencim ağa!

Bejle-bejle zatlar Gəroglıne görmedik zadı, ızına dönüp bir **gacçagam völdü**, jene-de “gelaj gacajın” dijişir, özine gəvynlik verip, najzanı ekçe tararın övür, sançıl durıverdi (KHD: 63).

Daha önce buna benzer şeyleri görmemişti Köroğlu, arkasına dönüp **kaçmaya da çalıştı**, yine de “en iyisi kaçmayayım” diyerek, kendi kendini teselli ederek, tızrağının ökçesini çevirerek sokuverdi.

5. BÖLÜM

KHD SÖZLÜĞÜ

Abraj - Şöhret

Açap - acayip

Agdarmak - tepe taklak etmek

Agtarmak - aramak

Agras - ağır başlı

Agtık - torun

Ahmalırak duran - ihtiyatlı davranmak

Aj bogdaşın guramak - bağdaş kurup oturmak

Ajal - kadın

Ajdan kişi - söyleyen kişi

Ajlanşvermek - dolanıvermek

Ajylganc - dehşet, korkunç

Ak maja - beyaz deve

Akmak - aptal

Alac - çare

Alamancılık - kapkaççılık

Alaşa - at, kısraktan olma at

Alcıramak - heyecanlanmak

Alkım - çenenin altı

Allanicıgsi - korkuyla titremek

Альгына jetmek - özünü anlamak

Ar almak - intikam almak

Arman - ukde

Argık - zayıf

Ar - intikam

Arıtlamak - atlamak

Asgınlamak - güçten düşmek

Asgırmak - hapşurmak

Astından - altından

Атынь гьрbasajmak - atına atlanmak

Azap - zahmet

Авајlamak - birisine saldırmadan önce yapılan hazırlık

Badak - güreşte karşıdaki insanın ayağının dışından dolanarak çelme takmak

Bad - hız

Badь gajtmak - bir olaydan sonra o işten soğumak

Bagır - böbrek

Bahri ummana - deniz okyanus

Ваһъм - çabuk

Важ - zengin

Вакъ - hayvanları yemlemek ve kapalı alanda tutmak için yapılan yer

Вакъшмак - yardımlaşmak

Ваљак - kılıcın eğri demiri

Варlamak - kontrol etmek

Васавулсылык - zorla almak

Ваşa gajлык - kendi kendine bir işle meşgul olmak

Ваşь саşмак - başı dönmek

Ватын - gizli ve aşikâr

Вејдијмек - böyle söylemek

Вејдип - böyle

Вәлчилік - şımarıklık

Велент - beyik

Велет - bir yeri, bir şeyi iyi bilen kişi

Вәрден - buradan

Верекелла - aferin

Вәрік - bu tarafa

Веzm - toy-meclis, keyif

Відерек - boşuna

Біkar - işsiz

Біzar - bezmiş

Босага - kapı girişi

Боjun tolğъjan - bir işi yapmaktan kaçan

Бокur - kısa boylu

Бор - tamam

Букulmak - saklanmak

Букmak - saklamak

Буşlamak - sevinçli bir olayı söylemek

Буşukmak - sıvı idrarın boşaltılması

Бөkdermek - yukarı kaldırmak

Бөvşenlemek - dağılmaya başlamak, yumuşamak

Бөvyr - belin yan tarafı

Сажkamak - çalkalamak

Салтык - çabuk

Саңғал - çengel

Сарmak - kesmek

Саравулсылык - çalmak

Сарhlamak - çarklamak

Сарva - çobanlık yapan ve meydanlarda gezen kişi/aile

Catma - çadır	Сьмылган - yerde yayılarak büyüyen bir senelik bitki
Cəjnek - çaydanlık	Сьмылган (dyşekce) - döşek
Cekiremek - keçi sesi (yansıma fiil)	Сьп - gerçek
Celpek - bir çeşit hamur kızartması (milli yemek)	Сьпгартмак - bir işin peşine düşmek
Cemcə - kaşık	Сьплакajдан - gerçekten
Cemeli - bir işi yapmak için en uygun an	Сьрмаşмак - dolaşmak, düğüm olmak
Cemen - buket	Сьзгамак - kol sıvamak
Cenemek - nişan almak	Сьвьк dej - çubuk gibi
Ceniğden - bir şeyin sınırı	Çahankeşte - gezgin
Cəş galmak - kuşluk vakti	Çaj - ev
Cetde - kenarda	Çajdar - bir şeyin tam olması
Cilim -sigara	Çala - yarım
Cokaj - patık	Çalataj - girişken
Cola jer - kalabalıktan uzak bir yer	Çandar - canlı
Comak - soğuk işkence aleti	Çangəjer - destekleyici
Cörek - ekmek	Çar çekmek - ilan etmek
Cyj - bezegleri - çivi süsleri	Çarka-da çarka - yansıma kelime
Cyv - atın çabuk yürümesi/koşması için söylenir	Çedel tutmak - iddaya girmek
Cövyrme cyri - çevirme sürü	Çemlemek - toplamak
Сьdamak - dayanmak	Çetinden varmak - bir yerinden varmak, yaklaşmak
Ськгьнсyz - çaresiz	Çiliminiğ suvь - nargile suyu

Çogab - cevap

Çontuk - bir şeyin ucunun keserek veya kırılarak ayrılma durumu

Çora - arkadaş

Çuda - çok

Çuvaz sokьсь - yağ yapmak için kullanılan araç

Çybyt - çift

Çyp - çift

Çyp posa - çift öpücük

Çьгва-çьг - bir işin aceleye gelme durumu

Çьнсдьгьнь - in midir, cin midir

Дажансьык - ekinle uğraşan kimse

Damak calmak - damağını kesmek

Dargamak - dağılmak

Dartmak - çekmek

Daşatmak - taşımak

Davalaşmak - tartışmak

Dazarьlmak - yansıma fiil

Dəliz - eve giriş oda

Delminmek - uğraşmak

Derkar - lazım

Derrev - hemen

Derveze - dış kapı

Desderhan - sofrası

Deslap - öncelikle

Desmaja - güzel kokulu küçük kavun

Dessine - anında

Dest - el, kol

Destine - anında

Desbilmek - ayakaltına almak, ezmek

Deşik - delik

Diñirgenmek - birisini usulca dinlemek

Dogan - kardeş

Ducar - denk

Dulь - kapısı

Duruşьna - tamamıyla

Duş gelmek - denk gelmek

Dyñdermek - tersine çevirmek

Dyñk - yansıma kelime

Dyzyvli - düzenli

Dəremek - oluşmak

Dəzmek - kıymak

Dьnmak - kurtulmak

Dъzap durmak - bir iş yapmak için hevesli olmak ve acele etmek

Ѓdik - çizme

Edil - sanki, şimdi

Egin-eşik - kıyafet

Eje - sahip

Ѓkelmek - getirmek

Eleslemek - uzaktaki bir şeyin apaçık bir şekilde görünmesi

Eltmek - götürmek

Emma - ama

Engamъ - severek verilen hediye

Entek - daha

Eplenmek - katlamak

Erin - dudak

Esevan etse - bakmak, kolaçan etmek

Essi - bilinç

Gabanmak - kıskanmak

Gadъr - kadir- kıymet

Gahar - sinir

Gahat - kıt

Gajtmak - geri dönmek

Gajъm - sağlam

Galla - hasat

Galmagal - gürültü

Galbir - elek

Galъn - kalın, başlık parası

Gamgъn - hüzünlü

Gan hor - doyumsuz kimse, kan emici mecaz anlamda

Gaңык гууык - dişi köpek

Gand - şeker

Gant-nabatмъ - şeker çeşidi

Gaңырмак - zorla almak

Gaңылырмак - çevrilmek

Gapdalda - yanında

Gap-gajгысыз - kaygısız

Gapgarmak - ters çevirmek

Gapъrga - kaburga

Garаксы - korsan

Garaң - bakın

Garavul - bekçi

Garaz - kısaca

Garbanmak - bir şeyler atıştırmak

Garкыldamak - yansıma fiil

Gazъnasъ dek - hazinesi gibi

Gavat - denk	Gukuldamak - yansıma fiil
Гавыр-губур - yansıma kelime	Gul-gula - yansıma kelime
Geda - fakir	Gurba - genç kızların başına giydiği süs eşyası
Gedik - delik	Gurçak - oyuncak bebek
Gejmek - giyinmek	Gurvat - mecal
Gelişikli - yakışıklı	Guşa-şikar - av
Geleşmek - danışmak	Gutarandan soj - bittikten sonra
Geleş - toplantı	Guba - kaz çeşidi
Giçemek - kaşınmak	Guçyk - köpek
Gizlenmek - saklanmak	Gyjmenmek - oyalanmak
Goldamak - desteklemek	Gyman - tahmin
Golajyna - yakınına	Gyrve - yansıma kelime
Gomparmak - hava atmak	Gyrryŋ - sohbet
Gopgun - gürültü	Gyvlemek - yansıma fiil
Goş - eşya	Göcmele - göç etmek
Goşun - ordu	Göjə - sanki
Govъ - iyi	Götergilemek - poh pohlamak
Gozganmak - hareket etmek	Gövyn - gönül
Görystanlık - mezarlık	Göziniŋ teji - gözünün nuru
Göter jyk - havaya kaldırarak düşür, yere at	Gьgьrmak - bağırmak
Gucup-gucup - yansıma kelime	Gьkaslamak - parçalamak, kesmek
Guçaklaşmak - sarılmak	Gьkuv - gürültü

Гькылык – gürültü

Гьлык - karakter

Гьnanmak - zorlanmak

Гьsdanmak - acele etmek

Гьграк-сыграк - yansıma kelime

Гьрасьnda - kenarında

Гьsdamak - acele ettirmek

Гьşarmak - yamulmak, yan yatmak

Гьзькык - eğlenceli

Гьват - dedikodu

Најбат - birinin üzerine yürümek

Најыр - hayıf

Налајьklar - ahali

Наlamak - hoşlanmak

Налат - dış giyim

Наль - benli

Наьра - ussa

Наьс - halis

Нара - kirli

Нарlamak - ziyan etmek

Насaplamak - hesaplamak

Насьrdьklamak - yansıma fiil

Наşьmь сақса - Hatar-hatar - arka arkaya sıralanmış

Нава - evet

Нејran-садыла - kişi ismi

Нәkimsiz - başsız

Неләk etmek - rahatsız etmek

Неlej - karı

Нәli - daha, henüz

Нem - da/de

Нemme - herkes

Нәndek - boş çukur

Нenek - birisine şaka amaçlı söylenen söz

Неşerişmek - yansıma fiil

Нетden aşmak - hatdini aşmak

Неzzet - hizmet

Нil - kalite

Норçунь - küçük torba

Нorkuldamak - yansıma fiil

Норlanmak - zayıflamak

Ноşlaşmak - vedalaşmak

Новandar - kişinin kendisine yakın duyduğu kimseye hitap şekli

Новlukmak - acele etmek

Hovsala dışmek - endişeye kapılmak

Hujr - peri

Huğurdemek - yansıma fiil

Hödyre-kereme - ikram

Hökman - mutlaka

Hötdeden gelmek - birinin icabına bakmak

Hövyre gelmek - atların gebe olması

Ныльсь - şekli

Ньна-дъкан - tıka basa

Ньрас - haraç

Ньркыдај-ньркыдај - yansıma fiil

Бгтьјар - istikrar

Блгамак - koşmak

Бгьм - bir şeyin iyi niyete yorumlanarak yapılması

Бзьндан - arkasından

İcgin - candan

İci сьгьлмәк - içi süpürölmek

İjm - yem

İki essesi - iki katı

İdir јьк - ilikle ve düşür

İndiki - bir sonraki

İne - buyrun

İşigi ejvan - kapısı bacası

Јаgdaj - hal, durum

Јаgьрнь – arkası

Јајцьк - 1. köprücük kemiği. 2. esnek metal parça (yay)

Јајрамәк - dağılmak

Јаль - gibi

Јаманламәк - kötölemek

Јанда - yanında

Јањкь - az önceki

Јањсьламәк - ima etmek

Јармәк - kapatmak

Јарьрмак - yansıma fiil

Јараşьгь - yakışanı

Јарпа - yarım

Јасамәк - yapmak

Јаззь - ön taraf, alın

Јазьксьз - günahsız

Јеке - tek

Јелим - yapıştırıcı

Јелмеşmek - yapışmak

Јенмәк - dövmeк

Joga - yok ki	Keleb - alın yazısı
Jortar - yontar	Kem - eksik
Jov - düşman	Kempir - karı
Jörgynli - meşhur	Kən - çok
Juka - ince	Keniz - su kabı
Jumuş - iş	Kep/gep - söz
Juvyrçi - kayın	Kerve - kamıştan yapılmış ev
Jvyrdi - yansıma fiil	Kerep - ağ
Jьgnamak - toplamak	Kereşme - nazlı
Jьğьп - yağın	Kersen garmanь - hamur yapmak
Jьдьравук - parlak	Kersen - hamur yapmak için kullanılan kap
Jьlmanak - pürüzsüz	Kesek - sert çamur
Jьльр-јьльр - yansıma kelime	Kesel - hasta
Kaka - baba	Kesermek - yan yatmak ya da durmak
Какьп сувь - kuru kayısının suyu	Kesв - dış görünüş
Kakmak - vurmak, silkelemek	Kise - cep
Katдь-kamatьna - bir şeyin ulaşabileceği son nokta	Kovгь - kaçan birinin arkasından onu yakalaması için gönderilen bir grup atlı
Keşeve - yeni gelinin baba evinden çıkarken bindiği deve/araba	Köjdyrmek - yakmak
Kejin - sonra	Kydelemek - otun bağlanma şekli
Kejmir - özel isim	Kyje - su doldurulan kap
Kejtiklemek - yansıma fiil	Kyl-uşak - paramparça

Күңһүре - yansıma kelime

Көсе - sokak

Көрыкци - körukçü

Көşk - şato

Көвек - kazılan çukur yer

Къна дүşсек - zora düşmek

Лагль-çөвахыр - mücevher

Лакга - yansıma kelime

Лакь-tak - çaresiz, halsiz kişi

Ләлигрәк - şımarık

Ломаж - toptan

Маһал - an

Маһь таван - dolunay

Мата - anneanne/babaanne

Маңлај - alın

Масгара - rezil

Мата - kumaş

Мауыр - engelli

Меғер болса - öyleyse

Мәһирли - şefkatli

Мәкәм - berk, sağlam

Меle - kahverengi

Мәреке - topluluk

Mesgen tutmak - mekân tutmak

Меşik - su vb. şeyleri koymak için keçinin derisinden yapılmış kap

Мәтәс - muhtaç

Murt - bıyık

Муңедекләп- emedекләп - emeklemek

Муңкыллемек - yansıma fiil

Мьdam - her zaman

Мьһ - mih

Награ - korkunç sesle ağlamak

Наһар - yemek

НакыI - deyim

Нала - feryat

Наһьş - şikâyet

Нават - şeker çeşidi

Нәһили - nasıl

Nesje - versiyе

Neresseler - zavallılar

Neşe - ot

Neşe bent - ot'a bağımlı kimse

Nәzik - nazik

Nicik - nasıl

Novçuvan - ergenlikten yeni çıkmış kimse

Nöker - asker

Ogrь - hırsız

Ogurlamak - çalmak

Ojkaңcьrap - yansıma fiil

Ojlanmak - düşünmek

Olça - büyük av

Ommalmak - yansıma fiil

Onjanca - o zamana kadar

Onsoj - ondan sonra

Oљna bolmak - iyi yönde olmak

Ornamak - yerleşmek

Ovnuk-uşak - ufak tefek

Ovşanaklamak - yansıma fiil

Ozal - önce

Ojken-søjkenleri - akciğer-pakçiğerleri

Okde - işinin ehli

Okisinden - eskisinden

Orə - meydan

Ötivermek - geçivermek

Ötmek - geçmek

Öveç - üç yaşındaki koyun

Övrenişmek - alışmak

Övrylmek - evrilmek

Рас - harç

Раgta vendi - pamuk bent

Раһьr - zavallı

Раjakeş - hizmetkâr

Раjendaz - ayakaltına döşenen döşek

Palas - kilim

Parahat - rahat

Parran geçmek - yansıma fiil

Paş etmek - ifşa etmek

Pata vermek - dua etmek

Pata - cenaze

Pejan - hayır, fayda

Pejšine sandь - öğleden sonraya uzadı

Pəli jaman calь - niyeti kötü olmak

Pəliñden gajtmak - niyetinden dönmek

Ренаһьт - koruyucum

Pent - nasihat

Perdaz (jyze tьmar vermek) – makyaj yapmak

Pervaj - dikkat

Perzent - evlat

Peşe - sinek

Peşgeş - bağış

Peş - beyaz renkli başa dolanan kumaş

Peşşap (saray gullukcılarь) - saray bekçileri

Petiklemek - fiske vurmak

Pijada mezil - yürüme mesafesi

Piñine-de däl - umrunda da değil

Pişe - boş oturmamak için yapılan iş

Pugta - sağlam

Purьça - fırsat, mühlet

Purkmeк - püskürtme

Рьgan - ah,

Рьlan - filan

Рьşda - ekinin tohumu

Рьşьrmeк - yansıma fiil

Рьşьrdamak - fısıldamak

Рьtramak - dağılmak

Ravacььk - revaçta olmak

Rehim - vicdan

Resa jetişmek (ajнь dijen vagть) - hemen yetişmek

Sacak - sofa

Sagdak-pagdagь - yansıma kelimededen oluşmuş ikileme

Sagrь - büyük baş hayvanın belinden kuyruğuna kadar olan aralık

Sahet - talih

Saja - gölge

Sajraşmak - ötmek

Salmak - koymak

Salğь - yön gösterme

Salрь - aşağı sallanarak duran şey

Samsьk - aptal

Sanç - sancı

Sandan cьkmeк – yoldan çıkmak

Sanь - sayı

Sargalandan soñ - tembihlendikten sonra

Sarsmak - sarsılmak

Səhne - aptal

Seleñlemek - açık havada dolanmak

Selle - kafaya dolanan uzun kumaş

Señseləp - sersemleyip

Sermelemek - bir şeyi dokunarak aramak

Sermest - keyifli

Serpaj - hediye

Sogap - sevap

Sortдырғышмак - somurtmak

Sovgat - hediye

Sovgut - gider

Sovulmak - dolanarak geçmek

Sovut - savaşta giyilen demir kıyafet

Surnaj - çalgı aleti

Sydyrlemek - yansıma fiil

Syjçytme gyrryň - tatlı söz/muhabbet

Søjemek - yaslamak

Søjynç - mutluluk duygusu

Søm - dik durma

Sømmermek - yansıma fiil

Søvdagər - tüccar

Сылаг-serpaj - hediye

Сылаң - saygı duymak

Сынамak - sinamak

Сырајъ - hoşgörülü

Сыпalamak - okşamak

Сьра - uyumak için balçıktan, kumdan kaldırılan yüksek yer

Şaj tutmak - bir yere girmek için eşyalarını hazırlamak

Şарва - yansıma söz

Şejdegaj - öyle yapabilirsin

Şeşmer- (tokmağa menzeş yarag) - bir silah çeşidi

Şorлдыр - tuzludur

Şovһьн - eğlence

Şugullamak - ispiyonlamak

Şөvyr - gece yolculuğu

Tagsьr - haşmetli

Tajak - dayak

Tajjar - hazır

Talgat - güzellik

Talvas - istek, heves, arzu

Tam - ev

Tарşьрмак - zimmetlemek

Tarһanльк - istediğin gibi hareket etme hakkı olan

Tarp urmak - tarp (ses) vurmak

Taşlamak - atmak

Таван - tabi olmak

Tegbent - nakış çeşidi	Tovlamak - dolamak
Tekce - raf	Tutgajly - hastalık adı
Tekizleşmek - düzleşmek	Tyf - tüh
Telek - lazım	Турең - tüfek
Telpek - takge	Tyrme - hapis
Temmäki - ot	Tyvi - pirinç
Temmi - ceza	Töverek - etraf
Tentek - sersem	Тыгь дызъу - özü düğün, özüdoğru
Teňge - kuruş	Тыла - altın
Ter - taze	Тызрак - çabuk
Tebil - elle ile vurularak çalınan yuvarlak çalgı	Ucramak - denk gelmek
Tigirçek - tekerlek	Ugramak - 1.yola çıkmak, 2. uğramak
Tirkeşmek - birlikte hareket ettirmek	Uklamak - uyumak
Togala vermek - yuvarlayıvermek	Urкась - dişi
Togap etmek - öpüp başına koymak	Vada - söz
Tokaj - orman	Yj - ayak kemiklerinin birleştiği yer
Tokly - kuzu	Yjšmek - toplanmak
Topulmak - atlamak, hücum etmek	Yrkymek - ürkütmek
Tora düşmek - tuzağa düşmek	Ymlemek - işaret etmek
Toslap tapmak - kendinden uydurmak	Yzeňge - üzengi
Tosoňramak - yansıma fiil	Zagara - mısır unundan yapılmış ekmek
	Zaja - ziyan

Zalıvat/zaluvat - insana karşı içindeki duyguları ifade etmek için kullanılan kelime

Zarva - vurgunun etkisi

Zar - ah çekmek

Zarın - çok üzölmek

Zat - şey

Zahre - takat, sabır.

Zeirenmek - şikâyet etmek

Zemstan - öлке adı

Zer - pas

Zeper - zarar

Zer - altın

Zompa - beklenmedik bir anda

Zovk-sapa - zevki sefa

Zyrjat - nesil

Zıjanı - zararlı

Zımak - atmak

SONUÇ

Eski Türkçe kip çekimleri olarak kabul edilen ekler, Köroğlu Halk Destanı'ndan tespit ettiğimiz kip çekimleri ile karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma sırasında kip çekimlerinin ve yapılarının kökenleri, nasıl oluştukları ile ilgili görüşler tartışılmamıştır. Türkmen Türkçesindeki kip çekimleri *Türkmen Dilinin Morfolojyası* kitabındaki kip şekillerinden yola çıkarak incelenmiş fakat yer yer adı geçen dil bilgisi kitabında gösterilmeyen ama kip anlamları veren ekler üzerinde de durulmuştur. Eski Türkçe metinlerdeki kip çekimleri karşılaştırılırken tasarlama kipleri olan emir-istek, şart ve gereklilik gibi kip çekimleri karşılaştırılmıştır. Metinden elde edilen diğer kip yapılarının, Eski Türkçede örnekleri olmadığından ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir.

Eski Türkçe metinlerdeki örnekler üzerinden karşılaştırma yapılırken bulunan örneklerden şu çıkarımlarda bulunabiliriz. Türkmen Türkçesinde de emir-istek anlamları günümüz Türkiye Türkçesindeki gibi iç içe geçmiştir, fakat bazı cümlelerin anlamına dikkat edildiğinde aralarındaki farkı görmek mümkündür. Bunun dışında Runik harfli yazıtlarında ve Eski Uygurca metinlerde emir - istek ifadeleri için *-AyIn*, *-Ayn*, *-yIn*, (*n ağzında: -AyAn*, *-yAn*), *-Allm*, *-llm*, *-zUn*, *-zUnlAr*, *-Iŋ*, *-gIl* ekleri kullanılırken fiilin eksiz hali 2. tekil şahıs Ø biçimbirim şeklinde kullanılmıştır. KHD'de emir kip şekilleri *-gIl* ekinin yanında bir de *-gIn* eki ile yapılmıştır. Bu ek KHD'deki cümlelerde biçimce emir-istek gibi görünse de genellikle anlamca tavsiye ya da nasihat anlamı taşımaktadır. Bu tarz cümleleri Türkiye Türkçesine aktarma yaptığımızda *-mAll* gereklilik kip şeklinde çevrilmektedir. Metinde istek ifadesi için yer yer *-gAy* yahut *-Ay* şekilli biçimlerinin kullanımı söz konusudur. Genellikle *bol-* fiiline eklenen gelen **-Ay eki, fiilin anlamını yumuşatmaktadır**. Bu durumlarda bu ekin yapısına emir-istek kipi yerine ***rica kipi*** demek daha doğru olur. Eski Uygur Türkçesinde var olan bir *-IŋlAr* yapısı KHD'de karşımıza çıkmaktadır. Bu ek günümüz Türkmen Türkçesi konuşma dilinde de kullanılmaktadır. Bu tarz cümleler **karşıdaki kişiye olan saygıyı belirtmek için kullanılır. Fiilin sonuna gelen *-lAr* eki, her zaman çokluk eki anlamı vermez. KHD'deki örneklerimizde *-lAr* eki topluluğa hitap edildiği için eklenmiştir**. KHD'deki emir-istek yapılarına dair karşımıza çıkan bir diğer yapı ise *biçimce gelecek zaman* ve *şart çekiminden elde edilen* emir-istek yapılarıdır. Fiil+şhs+IA yapısındaki *-lA* eki cümledeki istek anlamını pekiştirmek için kullanılmıştır. Bu ekin günümüz Türkmen Türkçesi

ağızlarında farklı anlamları vardır. Örneğin: -IA eki Teke ağzında kibarlık için kullanılırken Ersarı ağzında tam tersine cümleye kabalık yahut yapılan işi önemseme anlamı vermek için kullanılır.

Şart kip çekiminde ise Eski Türkçedeki -sAr ekinin r'siz -sA şeklinin kullanımını söz konusudur. *Türkmen Dilinin Grammatikasy Morfologiya*'sında şart eklerini -sA yanında -so, -sö gibi yuvarlak örneklerinin olduğu bilgisi verilmektedir, fakat bu durumun örnekleri KHD'de karşımıza çıkmamıştır. Eski Türkçede ilk kullanımını zarf fiil olan sonrasında şart eki biçimini alan -sAr ekinin zarf fiil anlamı, KHD'de de karşımıza çıkmaktadır: *Kerven jetse habar eer/Kervan geldiğinde haber ver.*

Gereklilik kipinin kullanımında ise bilinenin aksine Eski Uygur Türkçesi özelliklerinin etkisi görülmektedir. Örneğin Eski Uygur Türkçesinde gereklik ifade etmek için *kerek* kelimesi kullanılmıştır. Türkmen Türkçesinde de bu durum söz konusudur. Türkmen Türkçesinde *gerek*, -mAk *gerek* biçimlerinin yanı sıra Eski Anadolu Türkçesinden beri var olan ve bugün Türkiye Türkçesinde de gereklik kipi olarak bilinen -mAll eki de kullanılmaktadır. *Türkmen Dilinin Grammatikasy Morfologiya*'sında -mAll gereklik ekinin yanı sıra -molu/-mölü eki de kullanılmakta bilgisi verilir, fakat bu yuvarlak biçimlerinin örneklerini KHD'de görmüyoruz. Ayrıca destanda *gerek* kelimesi fiile sadece gereklik anlamı vermemiş onun dışında *fiil + gerek* şeklinde cümleyi pekiştirmek için kullanılmıştır. Destanda *gerek* kelimesi cümleye sadece **gereklik** anlamı vermemiş onun dışında yapılan eylemin nasıl sonuçlanacağına yönelik **tahmin** ve **soru** anlamı vermiştir. Bu yapı günümüz Türkmen Türkçesinde çoğunlukla -sA *gerek* biçimiyle karşımıza çıkmaktadır.

Eski Türkçede henüz ortaya çıkmamış, kullanımını Çağatay Türkçesinde istek kipi olarak bilinen bir diğer yapı ise -mAkçI mastar eki +çI isimden yapım eki ile oluşan -mAkçI bol- yapısıdır. Bu yapı Türkmen Türkçesinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu ekin cümleye verdiği anlam ise istekten ziyade *niyet/niyetlenmedir*. Bu ek *Türkmen Dilinin Grammatikasy Morfologiya*'sında fiilin hayal şekli başlığında da ele alınmıştır, ek günümüz Türkmen Türkçesinde de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

Ağca, Ferruh. *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. Ankara. 2016.

Aslan Demir, S. *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Grafiker Yayınları, Ankara. 2008.

Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil*, TDK Yayınları, Ankara, 1995.

Durdyýew. H, Geldimyradow. A, Kyýasowa. G, “Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I tom” Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat instituty, Aşgabat, 2015.

Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara. 2007.

Borjakow. A, Saryhow. M, Söyegow. M, Hojayewa. B, Ärnazarow. S. *Türkmen Diliniň Grammatikasy, Morfologiya*. Türkmenistanyň Prezidentiniň Yanyndaky Ylymlar we Tehnika Baradaky Yokary Geňeş Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat İnstituty. Aşgabat. 2000.

Bybee, J.; Perkins, R. ve Pagliuca, W. *The Evolution of Grammar Tense, Aspect, And Modality In The Languages of The World*, The University of Chicago Press, Chicago. 1994.

Bybee, J. ve Fleischman, S. “Modality in Grammar and Discourse: An Introduction Essay”, *Modality in Grammar and Discourse*, John Benjamin Publishing, Amsterdam-Philadelphia, ss. 1-14. 1995.

Eraslan, Kemal. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. TDK yayınları, Ankara. 2012.

Erdal, Marcel. *A Grammar of Old Turkic*. LEIDEN, BRILL. (235-237). 2004.

Ercilasun, B, Ahmet. *Türk Dili Tarihi*. TDK Yayınları, Ankara. 2014.

Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul. 2013.

Gabain, A. Von. *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. TDK Yayınları. Ankara. 2007.

Govşudov, Ata. *Göroğlı Türkmen Halk Eposı*. Türkmen Döwlet Neşr. Aşgabat. 1941.

Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara. 2017.

KTLG *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri -Fiil- Basit Çekim*, TDK Yayınları, Ankara. 2019.

Nepesova, R. Nazarov, O. Göklenov. J. *Türkmen Türkçesi*. Çev. Tokatlı, Suzan. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi sayı: 17 Yıl: 2004/2 (271-286 s.).

Ölmez, Mehmet. *Türk Dilleri -Giriş-*. Bilgesu, Ankara. 2015.

Özgür, Can. *Kitabü'l-Hayl Memluk Kıpçakçası ile yazılmış ilk Türk At ve atçılık eserinin Paris yazması*. Çantay İstanbul 2003.

Özönder, F. Sema Barutcu. "Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi", *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı II*, TDK Yayınları, Ankara, s. 61-63. 1999.

Palmer, F. R. *Mood and Modality*, Cambridge University Press, Cambridge. 1986.

Palmer, F. R. *Modality and the English Modal*, Routledge, New York. 1990.

Palmer, F. R. *Mood and Modality*, Cambridge University Press, Cambridge. 2001.

Tekin, Talat. *Orhon Türkçesi Grameri*. TDK Yayınları, Ankara. 2016.

6. BÖLÜM
TIPKIBASIM

I
GƏROGLYNYN DƏRİŞİ

Gadymı gyrryñciler şeje gyrryñ verjərler: Cardagly Sandvıl dijen bir jurt vardy, ol jurdyñ soltanyna Çygaly veg dijiñ at vererdiler. Çygaly begiñ uc sanp oğly vardy, iñ ulp oğlynyñ adyna Gençim veg dijerdi, ortançy oğlynyñ adyna, garrat atası Məmyniñ adyny dakırdy, iñ kici oğlynyñ adyna volsa Adıveg dijerdiler. Çygaly veg ulp oğly Gençim begi əjlendirdi-illendirdi. Məmyñ dijen oğlynyñ volsa akly gelip-gitmelirək ve gözem şullıbrak voldy. Adıveg dijen oğly volsa, bu gynylygini tapsa ertiriligini gajgy etmən, saravulcylıkdavasavulcylıkdə alamançylık bilen mes volup geziversin. Navağ kimden al, Gençim begden al:

Gençim veg dijen oğly, janyña bir gylly kelle getirilip-əjlendirilenden soñ, dınyə talap volup, atasyna rejany degmən, mal-mylyk jygnañ harsy dınyə volup, atasından əjini ajgyr, öz ıgryña dınyə bilen myvtela volup gidiversin.

Məmyñ veg dijen ortançy oğlyny əjerejin dijiñ Çygaly veg ol jere varjar gyz sorap, bu jere varjar gyz sorap, nıre varsa-da:

— Her bir mərekeke ojnalyp jerylen ojnatgy, gəzi şully zañnara gyz vermijəs dijiñ, Çygaly begi kovup gəjverjərler. Bu oğly əjlenip vilmən entek şol volşyña galybersin.

Navağ kimden al? Adıvegden al: Sandvıl jurdynyñ aclykdan, jalañaclykdan horlananlar ve kişi zulumsytemine cıdar bilmedik jigileri gelip:

— Sen bir gercek goc jigit ekeniñ, sen vize rehımdarlık edjərsin, vizem saña nəker volup hızman etçək, əmrimizi

seniң hызmatыңda gecirçek-dijişir, dumль-duşdan gelişir Adь-
begiң төveregine jьgnanşыр vaşladьlar. Adьbeg hem:

— Geliveriң, aşь meniң gөzlөp tapыр vilmijanimem siziң
jalь jigitle—dijir, geleni өз janьna cekip, nahar cөregi gьs-
ganman verjөp ve olarың at-jarag esvavьнь dyzedjөp. Bu
jьgnanan jigitleriң icinden sajuryđь, edermen kьrk jigidi
volsa sajat atль nөker edinip, hemişelik өз janьnda sakladь,
galanlarь volsa jov gьni, alaman gьni jьgnanjarlar. Adьbeg
şejlelik vilen öziniң kьrk jigidi vilen alamanсььkda gezi-
verdi. Gьnlerde bir gьn Çьgalь beg:

— Oglьm, indi men garrapдығың, sen volsaң indi ile-
ulusa öziңi aldьrdьң, төveregine jigitleri jьgnadьң, kьrk
jigit nөker edindiң, men jurdь saңa tavşьrtan, indi jurda
өziң soltan vol—dijdi.

Atasьның bu sözini kabul edip, Adьbeg jurda soltan vol-
dь. Onsoң onьң adьna Adьbeg soltan gojдылар.

Gьnlerde bir gьn Adьbeg soltan kьrk atль nөkerini альр,
bir daş jurda alamanсььga gitdi. Gать көп gьnler jөgөp,
bir cөlystanьga jetenlerinde gөzine bir keşeve gөryndi. Bu
keşevө vaka najzanь jarьтыр, alla dijir at gojдылар.

Bu ysti keşeveli ak majanьң vaşьнь bir şьrlaң voz atль
idip varjardь. Ol atль vularь gөryp, keşevөni taşlap, atьнь
gamca vasdь-da gөzlerinden gajьp volup ötägitdi. Şunca
kovдылар jetdirmedi, jetdirmөn soң dönyr keşevөni aldьlar.
Keşevөniң icini varlar gөrseler, icinde tөmiz bir pөkize gьz
oty. Tagьрьнь ajдыр—dijir soңьna cьkar jalь dөл.

Bu gьzdan havar aldьlar:

— Sen hajsь jurdьң adamsь?

— Men, Şirvan velajatyның patьşasьның gьзь volarьп.
Meni Rejhan arap özi alçak volup, myң vөş jyz тыла galьң
verip, альр geljөrdi. Jaңкь gасьр, gutulьр giden şьrlaң voz
atль şodь.

—Kөp jagşь „mal kiminьki, kime vujursa şonьңkь“ — dijir
gьзь getirip:

— Seniң adьңa kim dijjөrler?—dijir soradьlar.

Meniң adьma Gьlennam dijjөler.

— Kөр jagşь—dijip Adьbeg, her zatda volsa agasьda, jaңkь gьz verilmән jөren şullь oјnatgь agasьna Gyllen-pamь nikә gьjьp toј-tomaşa edip verdi. Gөzi şullь zannar hezil etdi, Adьbegin өzi volsa, gercek goc jigit, nirә varsa hem oңa gьz veriljәr. Agasьnь өjlendirenden soң Adьbeg soltanьң өзem өjlendi.

Наварь kimden al, Adьbeg soltanьң aјalь hamla volup gөvresinde caga galdь. Heniz aјalьnьң caga јyzi dyşmәnkә, Adьbeg Soltanьң kazasь dolup dьnjәden өtdi. Onьң ьzь bilen aјalь hem dьnjәden өtdi, aјь-gьni jetik caga hem ene-siniң gamь bilen gitdi.

Indi navарь Ҷьgalь begden al. Өlymiң ьzьnda galьp, rahьrьң bilinden kuvat gacдь, gөziniң nuь өcdi:

— Al-la, vu nicik voldь—dijdi rahьr-Gençim ogльmьң ma-na peјanь degmән, ol gitdi. Mөmьp beg ogльmьң volsa hakьль gelip gitmeli voldь, gөzi şullь voldь. Şu Adьbeg soltan, ogullarьmьң iң jagşьsьдь, gercek goc jigitdi, şundan bir zьrјat galarmьka dijip umьt edjәrdim, ol umьdьmat volmadь—dijip көp gamgьn voldь.

Наварь kimden al Gençim begden al: Gençimiң goјnь, dyjesi kәndi; gьnlerde bir gьn goјun copanlarьnьң biri gelip:

— Gençim aga—dijdi — meniң vakјan syrimiң icinde bir syjtli gecі var, ol gecі bir az garvanьp, az кем otdan doјjandan soң, syriden aјrььp, gөrystanьga vaka gacьp gidjәr, men oңa hic vuјrabilmән, ahьrь ьzьna garaва-gara dyşyp, mazarсььga vardьm. Ol gecі varьp bir mazarьң vaş uçьnda cekiredi, gөrden bir zat сьkьp gecini emdi, jagşь emip volandan soң ol zat jene gөre girdi, gecem vәrik syrә vaka gajtdь. Men ol zadьң ьnsдьgьnь, çьnsдьgьnь vile vil-medim, durşьna tyj volup duran bir gorkunc zat.

Onda Gençim ajtdь:

— Sen syrini vaşga tarapa syrәjseң volmadьmь? .

— Gençim aga, her taraplara syryp gөrdim, hic alac volmajar, gecі şol mazarьң vaşьna her gьn varmasa durup vilmijәr—dijip copan aјdandan soң, ertesi syrini syryp өrә сьkara-nda Gençimiң өzi hem copan bilen vile gitdi. Goјunlar

mejdana cыkыp jazыp, bir mejdan agыp-dөnenден соң, сол
geci syriden sajlанды-da gөryстанлыга вака gidiverdi. Соран:

— Gençim aga, halha gitdi—dijip gөrkezdi.

Gençim bilen соран, garava-gara geciniң ызына dyşiver-
diler. Сораның айдышы jalы, geci bir mazarың вашына вагыp
cekiredi. Gөrden bir zat hasanaklap cыkdы veli, endam
çаның durшына tyj volup durjar. Ol zat mynedeklep-emedek-
lep вагыp geciniң ашагына girdi, geci hem gerilip emdir-
mөge durды.

Gençim veg соран bilen mazardan-mazara vukup, vuk-
dekleşip, jakыrtak вагыp сын edip gөrseler, bu zat adam caga-
шына menzejär. Gençim veg:

— Meniң inim Adыveg soltаның ажалы өленде cagашы
gөvresi bilen gidipdi, bu шының gавгыды—dijdi. Geci emdirip
syre вака gitdi, ol zat hem gөre girip gitdi. Bular вагыp ma-
zara esevan volsalar, mazar Adыbegiң ажалының mazarы eken,
bu zat hem шының gөvresi bilen giden caga eken. Gөrin
bir tarapyндап kiciräk deşik асылыp, сол deşikden girip-cыk-
jan eken.

Gençim veg, bu cagаның Adыbegiң oglyдыгыны jagшы vi-
lenden соң, атына mindi-de kakашы Çыгалы веge бушlamak
yçin атыны гырvasajды. Атыны гөк cyr derledip вагыp, atdan
tovsup dyшыp гарыдан girdi ve kakашына гарар вәш keleme
өз аjdar gerek:

Eşit atam-Çыгалы veg,
Sana dövran geldi volgaj;
Ejəm sana ogul verdi,
Senin gynin dogды volgaj.

Ak rөvşen völdy gөziң,
Hatasы jokдыr bu seziң,
Асылды talыg жылдызың,
Sana devlet geldi volgaj.

Senin işin kyşat völdy,
Ər pirlerden medet völdy,
Maңa gөrden bir ses geldi,
Senin oglyң völdy volgaj.

Gençim beg dijr ja məhrivan,
Kənlimizde jokdər arman,
Sandəvile dənyr dəvran,
Bize dəvlet geldi volgaj.

Bu havarə eşiden soñ Çəgalə beg şatlıғыndan vəkyp jərindən turup, Gençim oglynyñ vojnyndan guçaklar ogşar, ikisi tirkeşip daşarə cəkdəlar ve atlanər mazarçylyğa vaka gitdiler. Bu havarə eşidip ulьdan kiçə Sandəvil halkə hem vularəyñ ызьndan mazarçylyğa vaka gitdiler. Çəgalə beg Gençim vilen syrup, mazarstanlyğa jetişdiler, halklar hem olarəyñ ызlarə vilen varə jetişdiler.

Bu sağaçyk adam-gara jok vagtə gərden cəkər, mazarəyñ daşьnda ojnar eken. Adam-gara gərənde volsa gacəp gərə girer eken.

Çəgalə beg ogly Gençim beg vilen mazarəstanlyğa jetip varənda, Gençim beg gərəyñ vaş uçьnda ojnar, emedeklər jərəp sağany gərkezdilə. Çəgalə beg gərđilə. Ol sağa-da vularə gərup gacəp gərə girip gitdi. Jaş ulьlar Çəgalə begiñ janьna gelip:

— Bu sağanyñ ogulđyğь, gьzđyğь varlamak ucin mazarəyñ janьnda aşyk jene bir gapdalda gurçak gojup gərəliñ—dijip maslahat etdiler ve şol sağanyñ cəkjan jeriniñ bir gapdalьnda aşyk, bir gapdalьnda-da gurçak gojdəlar, əzleri hem bir tarəpda vukulđylar. Bir nəce vagt gecəden soñ, hic adam jokdər guman edip, sağa emedeklər gərden cəkdə. Bir tarəpda gьzy-cьzy volup duran gurçaklara gəzi dyşyp, sağa birinci vada hatara oturan gurçaklara vaka jyzlendi. Gurçaklarəyñ janьna vardə-da sağa yşerilip seretdi ve el urmadə, ikinci tarəpna ajlandə, yşyp jatan aşyklara gəzi dyşyp, sağa hasanaklar vardə ve aşyklarə çağyrdadəp ojnamaga vaşladə. Bir mejdan ojnandan soñ jene gərə girip gitdi.

Çəgalə beg bu sağanyñ ogulđyğь tassəklar:

— Bu sağany nəhili jol vilen tutup almak volarka?—dijip halka maslahat saldə. Adamlarəyñ biri: „duzak gurup tutmak gerek“ dijdilə. Jene biri vaşga bir zat—dijdi. Garaz her kim bir

zat diydi. Bir garrıça jaş ulь vardь, ol ejerци ussadь, onьı işi-pişesi ejer jasamakdь. Ol ajtdь:

— Bir ejeriң ystine jelim calьp, şol sağanьı cьkьp ojnьjan jerinde gojmak gerek, saga cьkьp ejeriң ystine minip ojnar ve jelmeşip galar, soң varьp tutmak volar—diydi.

Hemme duran halk: „Ejerци dogrь ajtdь-da, ejerци dogrь ajtdь“ voluşdьlar. Çьgalь weg bu maslahatь jagşь gəyup, bir kəne ejeriң ystine pugta jelim caldьrьp, eltip şol gəriң janьnda gojdьlar ve əzleri jene ənkileri jalь gizlendiler.

Saga jene ənkisi jalь gəriң daşьna cьkdь ve cьkan vadьna duran ejere gəzi dьşup, şoңa vaka ugradь ve varьp ejeriң gaşьna jarьşdь, ejeriң gaşьndakь jьldьravuk cuj-vezeglerini dьrnaklarь vilen dьrnaladь. Bir salьmdan soң ejeriң gaşьndan jarьşьp, ystine bir ajagьnь atdь, dьzadь, bu jan tararьna ađьp togalandь, jene gajdьp minmekci voldь, bu sapar çajdar atlanьp ystinde oturdь ve loçkьdьklar ojnamağa vaşladь. Bu saga ejeriң ystinde epeşli vagt oturandan soң, jelimler jumşadь ve bu sağanьı endamь durşьna tuj volup durjardь, şonьı ucin hem bu saga ejere məkəm jarьşdь ve durdugьsa verkişdi. Bir nəce vagt gecenden soң saga dьşmekci voldь, emma volmadь. Çьgalь weg ve vaşgalarь, sağanьı ejere berk jelmeşenini anlap, tarsa jerlerinden turup varьp, saga vilen ejeri guçakladьlar. Bu saga ajьlganc bir çьnssьz gьgьrdь, hemme adamlarьı depesiniң tuji uşup gitdi. Bu saga, gəjə tora dьşen çeren valasь jalь, depirçiklejərdi. Juvaşьk vilen bu sağanьı ejerden ajьp, Çьgalь weg guçagьna alьp əjine geldi, bu saga egin-eşik gejdirdi. Sandьviliң əhli halkьnь çar cekdirip jьgnar, Çьgalь weg çanь kesdirip, gajnatma asdьrьp, halka nahar-canak cekdirdi ve ajtdь:

— Aj halajьklar, men ьzьmda at-avrajьm gəterip onьmь tutçak ogul Adьwegden galar dijiп, umьt edjərdim. Adьvegiң ьzь vinьşan gitdi dijiп, men nə umьt volup jərdim, bu gьp hudajьm maңa bu sağanьı Adьweg ogьmdan nьşan verdi. Bu saga tyrkmen ulus iliniң gercek goc jigitogль volsьn, bu saga siz at gojьң—diydi.

Oturan halkın yaş ulularından biri: „rylan bolsın“ diydi, jene biri bejleden sьkьr: „rylan bolsın“ diydi. Oturanların her hajsь bir at tapdь, ahьgь bir yaş ulь ajtdь:

—Bu sаga gараңkь gьrden jagtь dьnjə sьkdь, bu sаganь adь Rьvşen volajsьn—diydi.

Oturanlar „Şol voldь-da, şol voldь“ dijişip, Rьvşen at gojur əjli-əjine dargamakсь voldьlar. Şol vаgt mərekənin gьrak vьçağьnda jeke əziniң əңinde bir canak gojulан bir pukara gаrғьça adam otydь. Ol ajtdь:

— Təzeden bir at toslap tapçak voluşьr, her hajsьn агzьңza gelenini urup oturjarsьnьz, ol sаga dьnjə gelende adь vilen geldi, onьң adь belli, Gьrogь volar—diydi. Bu pukaraң sөzine hic kim hem gulak asmadь, gajtam onьң gьrrьynini jansьlaşьr gьlyşip, her kim əjli-əjine gitdiler. Çьgalь veg ajtdь:

— Arman ol pukaraң sөzi jer alma-da, „gаrғьvьң sөzi jerem almaz, jerde-de galmaz“ dijidiler, Rьvşen dijiр gojsagam, ir-ugic bu oğlanьң adь Gьrogь volsa gerek — diydi. Çьgalь veg агtьgь Rьvşeni əz eli vilen tervije edip vaşladь. Rьvşen az gьyniң icinde adamlar vilen əvrenişip, ger-sөz əvrenməge vaşladь. Çьgalь veg агtьgьvьң katdь-kamatьna guvanьr, şat volup çoşur vəş keleme sөz ajdjar:

Şukьr edejin jaradan kadьr hudaja,
Əzi ol derdime derman ejledi;
Nice vаgtlar galdьm çөvri-çeraja,
Meniң gamь gөңlim şadьman ejledi.

Her səherler turup cekerdim efgan,
Maksadьmnь hasьI ejlegil dişvan,
MusьI, Basra vile Rum, Perekistan,
Arzuвьнь cekip arman ejledi.

Nice gьynler kəjdim anьң dagьna,
Hьzmatga durup solь-sаgьna,
.....
Başьndan ajlanьr çөvlan ejledi.

Elirdək tartılmıŝ katd̄-kamat̄,
Jaş vaşından daqlar j̄kar hajvat̄,
İndi geldi Cand̄vilin povat̄,
Görenler çap̄n̄ gurvan ejledi.

Çygaly beg şykyr ejle, geldi dövranelar,
Baŝımızdan gitdi gajḡ armanlar,
Sejyninler hemme, gardaŝ jaranlar,
Hak bize coh lutf ʔhsan ejledi.

Çygaly beg sözini tamam edip, şad̄-şad̄janlık bilen galbersin. İndi havat̄ kimden al, Çygaly begin aqt̄ḡ Rövşenden al:

Rövşen birine, ikisine, ucine, dördine, vəŝ jaŝna gadam vasd̄. Deñ-duŝlar̄ bilen aŝk, cilik, top ve vaşga ojunlar ojnar jal̄ völd̄. Deñ-duŝlar̄ bilen mejdanda aŝk, cilik ve vaşga ojunlar ojnar. Utajsa-ha ne jagş̄, „raz̄“ dijiŝ gojjar ve utulan̄d̄ vaŝna itin derisini gejdirdir̄. Emma utulajd̄m̄, „döv var̄m“ dijiŝ, utan bilen uc gynl̄p vognuŝ̄p gezej̄. Mun̄d̄ deñ-duŝlar̄ Rövşen ad̄n̄ tutman, hemişe on̄d̄ ad̄n̄ „Göroḡl̄“ dijiŝ tutjard̄lar. Ol: „Menin ad̄m Rövşendir“ dijsede: „hej ŝejlede bir at volarm̄? Rövşen ḡz ad̄ah̄n̄“ dijiŝ gyluŝerdiler. On̄d̄ deñ duŝlar̄ hemişe: „Göroḡl̄“ dijiŝ jörenden soñ, il aras̄nda hem on̄d̄ ad̄n̄ „Göroḡl̄“ dijiŝ tutjard̄lar. Çygaly beg aqt̄ḡn̄ Rövşen ad̄n̄ jörgynli etmekci volup k̄p çan cekdi, emma volmad̄. Halk öz isl̄p ad̄n̄ gojd̄ ve şol at jörgynli völd̄.

Rövşen kiciçikliginden vaşlap „Göroḡl̄“ „Göroḡl̄“ volup, alt̄-jedi jaŝna varandan soñ, ot jal̄ oqlan völd̄. Öziniñ əhli deñ-duŝlar̄na vaş volup, Göroḡl̄ vazara varard̄ ve hajs̄ zat gövnine jarasa—halvam̄, uzummi,—gant-pavat̄m̄? hajs̄da volsa urard̄ cañnal̄ götererdi ve hol mejdana c̄k̄p, deñ duŝlar̄ bilen v̄leŝip ijerdi. Eger zat sat̄c̄ vakgallar̄ ʔz̄ndan var̄p jakalaŝajsalar hem Göroḡl̄ deñ-duŝlar̄ bilen donlar̄n̄ vaŝlar̄na c̄vre pyrenip vakgallar̄n̄ dykan̄n̄d̄ j̄ncesinde vaglar gojan javylar̄n̄ yrkyzerdiler. Vakgallar̄n̄ yrkyr voŝanan javylar̄ vazar̄n̄ icinde iki-vaqa daj̄rdaŝ̄p, heñkiŝip ul̄ tozan̄l̄ ḡkuv turuz̄p, vakgallar̄n̄ dykan̄n̄

ваşына јумуғардылар. Нуллас Сөгөгль вазар вакғаларына ve hannasларына от јакдымады.

Сунлерде бир гун hemme вакғаллар ve hannasлар өзлери-
нің јаşулыларының биринің өјине јығнапыр, ујшмелең гурап,
maslahat etdiler:

—Аһав адамлар, Адъвег солтаньң дердиден helejlerimiz са-
ғаларыны гатырак ағладавилmezdi, һызматгәри сорыларымыз јарғы-
чағыны¹⁾ гатырак дarta вилмијәрди; „салғыт-һырағың“ дийр бир
аларды, „тезезини јеңил тартдың çerime“ дийр iki аларды, „сујт-
һорлук etdiniz“ дийр ус аларды. Biz, Адъвег дийлен beladan
дындык дийр јөрдик, emma бу дөремән gecen ondan вәş ве-
тер vela герде direlipdir, бу, oғлан vағында şуның јалы,
eger ulalajsa viziң кыкымызы бир gazana catar. Ir gözinden
mundan дынмағымыз gerek—дийшдiler. Oturanларың her-haj-
сы бир zat дийр, аһығында, „munь јаş vағында өлдыгыр јiti-
rim etmeli“ дийр, sözi бир јere cuglap dil dyvyşdiler. Бу
maslahatyң icinde Çығалы веге бир dos adam vardy, ol sesini
сыкарман maslahatyң dинләр отырды. Ol dossь gyrryңden son
сыкыр Çығалы vegin јанына gelip:

—Нав Çығалы veg, рылан мәһеллеde sövdagärlerin masla-
hаты voldь, şol jerde şeјle-şeјle gyrryң vardy. Sen şu агтығың
јетиşјәнсә vаşға бир јурда сыкајсаң govь volar—дийр, Çыга-
лы веге maslahat verdi. Çығалы veg vаşға бир јурда сыкмак
усин şајпы tutьversin. Бу söz бу jerde galsьn, indi havary
Hyңkärden eşidin:

Jedi ыкымдан рас алыр oturan, бир иль ратыша vardy,
бу ратышага Hyңkär soltan дийerdiler. Ol Rum јурдының ра-
тышасыды. Hyңkär soltan једи јурдың ратышасындан рас ve
һырас алыр, ol ратышалары өз гоһының астында saklap һө-
кымдарлык ederdi, emma tyrkmen il-ulusьна һөкми јөре-
mezdi. Hyңkär tyrkmen il-ulusьның ystinden өз һөкmini јө-
retmek усин көр јылар çan cekdi, көр гоşулар иберди;
tyrkmen halkь оның her sаракы иберен гоşунылы сындыгыр
dervi-dағын edip goјberjär. Аһығы Hyңkär soltanьң paltasь

¹⁾ *Jargьçak: şalyнь dövyр hasьлынь almak усин işen керpicden
edilen, el degirmentine menzeş gural.*

daşa degip, nəalac volup, goşun ivermesini gojdy ve kər arman cekip galdy.

Indi havary Çygalь begden al:

Çygalь beg öziniñ hajsь jurda gascьr gəcşegini kər pikir edenden soñ: „Hyñkər soltanьñ gol astьnda volan patşalaryñ jurdьna barsam, olar meni jaman gьnar öldirler; indi kər vagt aradan gecdi, Hyñkər soltan hem kəne duşmancьlyk odьly jadyndan cьkararca voldь, nəme-de volsa men kьsmatdakьly sьnar, daş hem volsa Hyñkər soltanьñ öz jurdьna gəcур varajьn“ dijiр juregine dyvdi ve gəc ulaglarьly həzirləp, bir giçe gəcini jykləp, ogly Məmin beg ve onьñ ajalь Gylennam, agtyğь Gəroglyly alьp,—nirdesin Hyñkər soltanьñ jurdy — dijiр jola dyşdi. Çygalь begiñ gəcenini ve nəme ycin gascьr gəcenini Candьvil halkь—tyrkmen əvlady vilmən galdь, onьñ ogly Gençim beg hem vilmədi, bir şol dossь viljərdi. Tyrkmen il-uluslarь, Çygalь begiñ bir tarapa gəterilenini vilenlerinden soñ, gьnanşьp kər arman cekip galdьlar. Emma səvdagərler—vakgallar ve hannaslar volsa: „Beladan dьndьk“ dijişip şat voldьlar.

Наварь Чьгаль begden al: Чьгаль beg niçe gьnlyk cəl kesip, niçe dag-derjalardan aşьp, az jərəp-kəp jərəp, ajlyk jərəp Hyñkər soltanьñ jurdьna varьp jetişdi. Şəherde bir jeri özine mekan tutdy. Öz mekanьnda bir-iki gьn dem-dьnc alandan soñ, Чьгаль beg öziniñ gьrvь jeten sovgadyly gəterip, Hyñkər soltanьñ janьna salama vardь ve elten sovgatlarьly Hyñkəriñ əcinde gojup, gol govşurьp salam verip durdy.

— Јероv, Чьгаль beg havaryць beg. Nə jyzin vilen meniñ gaşьma geldin?

Чьгаль beg:

— Duz nesivəт cekdi tagsьr, hьzmatьna geldim—dijdi.

Hyñkər ajtdь:

— Hə hьzmatьna geldim dijsene. Napь sen maña pac bermekden vojun tolgьjan halkьñ serdarь ve soltanьdьñ-la, nəhile vejle öz ajagьñ vilen jene hьzmat sorap meniñ ystime geldin?

— Tagsыр, рас берсе-де бермесе-де, ол halkың өз işi, viziң tyrkmen halkытызың içinde şada bir geda-da bir, oñ meniң işim daldı, halkың işidi tagsыр, saңa рас бермедик halk менем kovajың dijen gыni kovup viljardi, tagsыр—dijdi.

— Ine, şol maңa рас бермәп jөreң, eşek ogъьь, bir vөlek garakъьың solтапъ şu Çыgаль begdir—dijip Hyңkөr jaңылар gылди. Oпың daş төvereginde oturan vezir, vekilleri ve vaşga сыраjыларь hemi gылуşdiler.

Çыgаль beg:

— Jok tagsыр, vejle dijmek hatalыk volar, men olardan vizar volanam volsam, dogъььың ajtмагың ajвь jok, garakъьь dijenің көр volsa vәş jyz, yc jyz volar, emma olar otuz myңdenem, kыk myңdenem көп tagsыр—dijdi. Hyңkөr solтапъ Çыgаль begiң gаты көр hыңәleriniң varыгына veletdi, опың ycиң hem ol өз jaпыңдан:

— Myңың nәme hыңәri var volsa, hыңәrine lajыk hы́zmat vujrup gөrejip, myңың hemme hыңәlerinden pejdalanajың hem-de „her jurдың авыңь өз tazыьь vilen avla“ dijen bir pakыl vardы, бу vәrik gajdandan соң, myңың il-ulusъьь vaşъьь galанды, „vaş volmasa gөvre lәş“ dijenleridir, ol ilъьь өзime gol astы ederin, eger-de Çыgаль beg verasъьь volup cыкса, her vagt hem myңь iline jetirmәп, vaşыңь almaga vagt tapылар—dijip өз icinden pikir etdi ve:

— Aj, Çыgаль beg, viz saңa hы́zmat bersek, sen hajsъьь hы́zmatъьь өзine lajыk gөrjәsiң, seniң nәhili hыңәriң var?—dijip sorady.

Çыgаль beg:

— Tagsыр, meniң өkde kәrim sejiscilik, atcыnas ve vaşga-da uruş hыңәlerim көр tagsыр—dijdi.

— Oпың jalы volsa govъьь kesviң var eken, meniң hemme dövetimde volan atларытың ve hemme jыkы сырilerimің ыгыjarыңь seniң eliңe verdim, sen sejiscilik etde, өз hы́zmatыңь gөrkez, hы́zmatыңь gөgynse gadырыңь viliner—dijip, hat jazыр mөhyr vasыр Çыgаль bege verdi.

Bir jerden gelen gelmişege şeje emel verenine vezi-

ri-vekilli ve sьrajьlarь ьz iclerinden gьpansalar hem daььna cьkarьp hic bir zat ajdьp bilmьp giddiler.

Їьgalь weg bir jьlda atcььk-sejiscilik iьinde ьz hьnьrini gьrkezir, Hьцkьrden kьp sьlag ve serpaјlar geјdi hem onь Hьцkьr ьz jaпьna kььyge maslahatcь edip aldı. Pьsak, aj palta gьterip bir jьl kььyкde hьzmat edip ьz hьnьrini gьrkezir, kьp sьlag, serpaјlar geјip Hьцkьriц jaпьnda ulь avraј gazandı. Усунцi jьlda Hьцkьriц jek galam mьhrem veziri voldь. Hьцkьr soltan her bir iьinde Їьgalь wegsiz gьmьldar bilmedi, Їьgalь begiц maslahatьna mьtəc voldь.

Hьцkьriц ьцki vezir-vekilleriniц icinden gьььndь gecip vaьladь. Bir gьp ьhli sьrajьlarь cемleniьip gelip:

— Ahav tagsьt, sen bir eьek ogььь garakcьlarьц soltaldь, Їьgalь begi mьnca gьtergilьp ulь avraјьц ejesi etdin, onьц bizden artьk nьme hьnьri var—dijiьdiler.

Hьцkьr ajtdь:

— Onьц biljьp hьnьreri gatь kьn, ol hьnьrlerini ьvrenenimizden soц, onь jok etmek aцsat, ol atcьnas, ulь seјis, bu hьnьrlerini ьvrenmek gerek—dijdi.

— Tagsьt, eger ol ulь seјis voljan volda, saцa veraldь hьzmatcь voljan volda, goј ol saцa dьnjьde jok bir at tarьp versin, volmasa-da sen onьц cьresini gьr—dijiьdiler.

Hьцkьr Їьgalь begi jaпьna saгьrdьp:

— Hav, Їьgalь weg, eger sen hьnьrli ulь seјis voljan volda, sen maцa dьnjьde hic gьrylmedik bir at jetiьdirip vermeli—dijip hьkьm etdi.

Їьgalь weg:

— Volјar, jagьь vaььm ystine tagsьt—dijip, јel maja miпip, Aгавьstan ilatьь uc aјlar gezdі, emma ilde jok at tarьmadь.

Bir gьni derjaјь Їorьц voјьnda, ikindi namazьь okar ьtdь. Bu derjaпьц voјьnda Hьцkьriц jьkььь elkin јatan. Bir mahaldan, derјadan bir at cьkьp, jьkььlarьц icinde bir vajtala uc merteve aььp, јene derja girip gidiverdi. „Al-la, suvatь volar—dijip, eьidjьrdim, cьп voldov“ dijip jaцkь vajtalь vellьp, Їьgalьweg gaјdьverdi. Geldi Hьцkьriц gaььna:

— Tagsыр ilde jok at gerek bolsa, gelçek jы şu gynlere cenli hovlukma—dijdi.

Bu vajtal, aj səhedı dolup, bir gyni tazьnyң sagasь jalь, bir zat taşladь, esevan etseler taşlan zadьnyң özi gьsrak. Soranlar Ҷьgalьbegin janьna, getirdiler ve:

— Şol vajtaldan volan taj şy—dijdiler. Ҷьgalьbeg aьp Hyңkərin gaşьna getirdi ve:

— Tagsыр, senin dijen dьnjəde gərylmedik atьq ine şundan dogar—dijdi. Pah, bu jagdajdan soң sьrajьlaгьq кө-ne vezir-vekillerin jamanlama gezegi geldi, olar ycin jol geldi, kirişi dartьp jokarь perdə gьgьmalь voldьlar. Vezirlerin ak sakalь ajtdь:

— Hav tagsьгьm, bu gelmişek tyrkmen seni ojnap jəjəp.

— Ol nicik ojnamak?

— Ol ine şeje tagsыр, ilde jok at gerek bolsa dijiр, yc ajlap gezeni bir jaңa, in soңьnda-da „ilde jok at şundan dogar“ dijiр, bir tazьnyң gançьk gьcygini getirip, senin өni-de taşladь, ine bu seni ojnap jəp tagsыр—dijdi. Bejleki vezir, vekiller-sьrajьlar hem: „dogrь, dogrь“ dijişip, ak sakal vezirin ajdanlaгьna ten verdiler. Hyңkəp:

— Ҷьgalь beg, bu sözlere nəme çogap berjərsin?—dijip hemle urdь.

— Tagsыр bu tazь tohumь dəldir, tagsьгьm bir jы savьr etse hemme sьrlaгьq ysti acьlar—dijdi.

Hyңkəp gaty gahar vilen:

— Ysti acьlan bolsa, tə sьгьq ysti acььnca menin gəzime gərynme, сьk gərynmesin garaң—dijip kovdь.

— Hup, gərynmen tagsыр—dijip, Ҷьgalь beg ськьp gitdi.

Vezir-vekiller munь əldьgmən gojberenden soң ir-u gic onьq bir alamat gərkezçegini aңьp, jene:

— Hav, tagsьгьm, sen biljərminq, ol ilde jok at gəzləp volup yc aj gezdi, ol yc ajь viderek gezmedi, əziniң tyrkmen il-ulusьna varьp, senin var gizlin sьгьqь paş etdi, „Hyңkəp bir ojnatgь patьşa eken“ dijiр, halkьna çar etdi. Sen tyrkmen halkьny öz goьqьda salьp, olardan pac alçak volup jəjərsin, indi gьnde-gyn aşa gelip, tyrkmenler senin jurdьnyң сарьp gider. „Gurt çagasььndan ekdi volmaz“

dijir, eşitmijärmidin tagsyr, vular cöl gurtlarьdyr—dijişdiler.

Гадым бир заманда tyrkmenlerin рас vermən агыр го-
шуньнь derwi-dagьn edeni Hyңkərin jaдына dyşdi, jyregin-
dəki көне duşmanсьлык одь gөjə nevit dөkylen jalь, has-
hem veter lovlap jандь ve:

— Men, her jurдың авьнь өз tazьсь vilen avlamak һь-
jal edipdim, emma содына gальрдыгьн. Çellat! — dijir gь-
гьрды.

Şol vagt iki sanь çellat һəzir volup vaş egip durды:

— Тыз вагьң, Çьgаль vegi tutup getirip, iki gөzini ojьң—
dijir perman verdi. Çьgаль veg heniz өjine jetməңкə ьзып-
дан iki sanь çellat jetip, tutup альр gidip iki gөzini көvlediler.

Gөzi ojulandan бир нəсе vagtdan соң Çьgаль veg Hyң-
кərin jaдына вагьр:

— Tagsyr, һic бир jazьksьz jerimden menin gөzimi cekdin,
men бир нəсе jьl һьzmat etdim, indi senden бир etçek dile-
gim, şol eden һьzmatlarьm ycin şu tajь maңa вагьşla—dijdi.

Hyңkər gahar jyzine:

— Bar garan gөrynmesin, şol gьсьrak dyldylem volsa:
seңki volsьn, jok vol—dijir kovup gөjverdi. Çьgаль veg bu
gьсьrak tajь өjine eltip ijdetməge vaşladь.

Gynlerde бир gyn vezir-vekil, sьrajьlar Hyңkəre jaman-
lar, Çьgаль vegin ortançь oglь-Gylennamьң әri Mөmin ve-
gin hem vaşьнь kesdiritdiler. Hyңkər ratьşa Çьgаль vegin
gardalyндan gьсьr emgek volup sataşды. Çьgаль veg, ag-
тьгь Cөrogь, dul gelini Gylennam ycisі volup galdьlar.
Çьgаль veg bu агьr zorluk-sytemden jaпьr-виşip бир gazal
ajдыjar:

Arьm var jaradan, çervar,
Bu gamlardan gutar meni,
Onki ьmam dөrt сагьjar,
Bu gamlardan gutar meni.

Anna giçe səhvet tutan,
Garьlar maksada jeten,
Heften, siten vile cilten¹⁾
Bu gamlardan gutar meni.

¹⁾ Heften, siten, cilten, (jedi ten, yc ten, kьrk ten)

Hummət sizden kovъs-kyjas,
Cəl ejesi hъzyr-ыjas,
Medinede ol ыmam has,
Bu gamlardan gutar meni.

Hic jokdyr derdime dova,
Atam adam, enem hova,
Ус jyz altmъş әr өvlijә,
Bu gamlardan gutar meni.

Hajrъл веşer¹⁾ huplar huvъ,
Kadyr allаның mahvuvъ,
Şh Mansur molla gumъ,
Bu gamlardan gutar meni.

Çыgаль beg, sekdim efgan,
Pir jolyна vaşым gurvan,
Nәdejın kъsmatым jaman,
Bu gamlardan gutar meni.

ÇЫGALЬ BEG sözini tamam edip, gajgъ-gamънь icine salыр gezipersin.

Hуңkәriң şәherinde Çыgаль begiң bir dossъ vardъ, ol bir gyn gelip:

— Nov, Çыgаль beg, „tyrkmeni dyrtmesen dujmaz“— dijenleri ekeni, sen vaşga bir jurda aşajmasaң Hуңkәr seniң tohumънь tyketçek, sen vasъmrak vaşga bir jurda gеc—dijip maslahat verdi.

Ol vagta cenli bu gъsъrak hem yc pahsa dival jalъ volup, jetişipdi. Çыgаль beg Gеrogльнь janъna sağыгъp:

— Ej Rөvşen çan, garrъ duşman dos volmaçak ekeni, viz bu jurtdan yc gymbez dagъna gacajъ, bir gyn patъ-putънь eltip gel, bir gynem Gylennam jenneci eltip gel, iң soңьndanam meni artlaşдыгъp aлыр git—dijdi. Gеrogль:

— Boljar ata—dijip, bir gyn patъ-putъlarънь eltip geldi.

¹⁾ Hajrъл веşer—adamzat (ыnsan).

Bir gynem Gylennam jennesini eltip geldi. Bir gyn hem Geroğly dañyñ atmazýndañ oñ garrý atasýnyñ artlaşdyrýp Hyñkær patýşanyñ şäheriniñ dervezesinden cýkыр gitdi. Çýgaly beg:

— Oğlym, Hyñkær biziñ gacanyñyzy añaýsa, biziñ ызымыздан kovgy iverer, ызындан hавардар volgyñ—dijip sar-gady.

Şonyñ jaly, hacan Geroğly atasý bilen artlaşыр dervezeden cýkan vagtynda bir adam bulary geryp, Hyñkæriniñ ystine ыlgар vагыр şugullady. Hyñkær öziniñ serkerdelerinden birini vaş eđip, bularyñ ызындан kovgy iverdi.

Çýgaly beg gajta-gajta:

— Oğlym ызындан hавардар vol—dijjer.

Geroğly ызындан ahmal volmaçak volup ызына garap geljerdi. Şol varjakalar dañ atdy, çahan jajrady, gyn dogdy.

Geroğly şol ызына garap varjaka, bir hajjukdan soñ, ызылағындаñ bir ылы tozan geryndi, tozаныñ icinde bir topar atly geryndi.

Ata, ызымыздан kovgy geryndi, ezlerem gaty көр atly, ata, indi nәdeli—dijip ызына тыз-тыздан garady. Geroğly on-on bir jaşly jaş oğlan, atasыныñam iki gezi көр, bu jag-dajda bir az hovsala dyşdi. Gaca-gac, kov-ha kov onyñ heniz goren zady dәldi.

Çýgaly beg agtygyñyñ hovsala dyşeniñi añdy ve:

— Aj oğlym, şeje gac-ha gac, kov-ha kov vagtynda hiç hovsala dyşmek gerek dәldir, sovuk ganly volup, jyreginiñ jerinde saklamak gerekdir. Senin miniñ oturan малыñ hem seniñ bilen jyrekdeş ahыr, hacan sen hovsala dyşыр uluklaryñ sandыradыр govşadanda, ujan tutuşыñ jitiñende ol çanaverem seniñ gorka dyşeniñi añыр tojnak kakşыly jitiјer. Sen öziniñ jitirme oğlym, eñkidenem jyreginiñ jerinde berk sakla, ызына көр garama. Малыñ gaty gыsda-ma-da arkajыlyk bilen syr oğlym—dijdi. Geroğly özini парahat saklap, bir mejdan syrenden soñ Çýgaly beg:

— Ызына bir seret oğlym, kovgyлар nәhalda?—dijip so-gady.

— Ata, ol көр atly tozana vulaşыр galdy, emma bir at-

İb ol k r atınyıı İcinden sogurııy viziıı ızyııydan kovıar, Şu atınyıı kovuŐı gaty—dijdi.

— Oğym ol atıı reıki, sypaty nəhile?

— Ata, al at.

— Reıki al volda ol sakandy, oğym gynyıı aşagyna gas, ol at vahym ızyııydan galat.

Geogly tohum gyljalnyıı ıjanyny gynyıı aşagyna vaka vurdy. Sakan atıı gezi gune volman, gyn vilen sakŐıy, k  jerde vudyg r, k  jerde syryŐıy sakan at galıverdi. Jene bir mejdan syrenlerinden soıı Çygalı veg:

— Oğym ızyııa bir gara, kovgylar indı n hile?—dijdi.

—  ıki atıı galdı, emma indı vaşga bir atıı gaty kovıar ata, vaşga hic biriniıem garası g rynenak.

— Bu jııdam kovgynyıı atınyıı reıki n hili oğym?

— Gara dor at.

— Gara dor volda Őeııelden-Őeııele, tokajdan-tokaja tutıver oğym. Beıle reık k plenc ozal gotur volan atlarda volıar, ozal gotur volan malııdam ıy jıllar endamınyıı gi-Őisi gaptazııŐ oğym.

Geogly tohum gyljalnyıı ıjanyny Őeııellige, tokajııga vaka vurıy goıverdi. Gotur at Ő rden-Ő re syıkenıy, agacdan-agaÇa oıkanıy galıverdi. Bir mejdan gacanlarııdan soıı, jene Çygalı veg:

— Oğym, jene bir ızyııa gara?—dijdi.

— Ata  ıki atıı galdı veli, jene bir jııdam atıı ızyııydan kovıar?

— Ajdaverı oğym, atınyıı reıki n zeıjili?

— Ata voz at.

— Oğym, heı Şu golaj ajak jeterimizde dag vartıy?

— Bar ata.

— Oğym, dagııga, daŐııga tutıver, men veletdirin, ol zeıjili atıı toıınagıı daŐııga volmaz.

Geogly gyljalnyıı ıjanyny dagııga vaka vurıy goıverdi. Bir mejdan gidenlerinden soıı, jene Çygalı veg:

— Oğym, ızyııa gara, kovgıı ızyııydan galanaktıı?—dijdi.

— Ata, өңки галды вели, jene bir atly kovjar, öziniçem atьның реңки demir ғы.

— Sap ғы дәл gerek?

— Jok ata, demir ғы.

— Halьs ғы volmasa voljar, demir ғыa jaraşьpmь viziң ьзымыздan kovur jetmek, indi ogьm viziңki getirdi, sen dogь cөle, gumluga tutьber, demir ғыың tojnagь viziң bilen deң gelmez, tozana vulaşьp gumьң icinde ғыьыrdьklar galар, syr ogьm arkajьn.

— Gөrogь tohum ғыl jalьң ujanьny cөle tarap dolар ujanь denläverdi.

Bir mejdan gacanlarьndan соң, Ҙьgalь veg:

— Nanь ogьm, ьзыңa bir gara, kovgьlar nө hile voldь—dijdi.

— Ata, ol atlam indi gөrynenak, jene bir inceçik tozan-çьk volur galdь.

Jene bir mejdan syrenlerinden соң:

— Ogьm, jene bir gara, nөme var, nөme jok?

Ata, hic gara, cьra jok, hemmesi galьrdьg.

— Hop jagşь ogьm, indi juvaşьk bilen juziңi Ус gymvez daғыna vaka tutьber, malьңь ғыssama ogьm.

Gөrogь Ус gymvez daғыna vaka syrur gidiverdi. Ҙьgalь veg jaşaçьk agьгьндan gөvni hoşal volur ve öziniң sajar tarap tohum ғыl jalьndan gөvni hoş volur, jol voжь ajьm ajьp hiңlenjөrdi.

Gөrogь kovgьlardan arapь acьp, şol syrur varьşьna, jeңdesi Gьlennamь ve goş-golam, patь-putьlarьny gojan jerine—Ус gymvez daғыna jetdi. Barьp dyşyp Ус gymvez daғында bir cirtek dikinip, ycisi şol jerde mekan tutup volьversin.

Ҙьgalь veg agьгьна bir ok jaj jasap verdi ve:

— Ogьm, sen daglarda av atda geziver hem malьңь idet, jagşь seret—dijdi. Gөrogь ok atmaga şeje bir өkdedi, onьң atan okь jere dyşenak, kejik, gulan, sylgyn, tovşan atьp әkelip durjar. Nepagalarь şol voldь. Bir gyn Gөrogь av-avlar jөrkө, kervenden zyulip galan—tөze guzlan cьgьra

sataşdı, tanasъnъ guçağъna алып гajдъвердi. Cola jerde, өзleri үc adam ak bulakъ hem völdьlar.

Gynlerde bir gyn Gөrogъ Ucgymbez dağъnъң cылгelerin-de av avlap gezip jөrkө, Isvihandan gelip Mekge-Medine varjan kыrk galandarlar pejda völdь. Olar Gөrogla duşup:

— Oglan bu jerde nөme işlөp jөrsiң—dijenlerinde:

— Şu jerde өjmiz var—dijdi. Galandarlar:

— Öjiniz volsa, vizi taңğъ mьhmanъ alarmъsъңьz—dijdi-ler. Rөvşen jaş oglan өз vaşьna çogap verip vilmөн:

— Şu jerde garь atam var şoңa geңeşejin—dijdi.

Gelip atasьna geңeşdi.

— Ata bir entek galandar taңğъ mьhmanъ volçak dijjөr. Olara nөme çogap vereli.

— Oglum, taңğъ mьhmanъ gelip, işigimizden gajdan jeri jөkdь. Bar әkel, alaşь volar—dijenden soң, bu galandarlarъ tirkeşdirip elitdi. Kыrk eşek, Çьgalъ begiң catmasъnъң төvereginde аңьыşьp çaj tapsъn.

— Nanъ ata, bularъ әkelmesine әkeldik, indi bulara nөme verçek?

— Oğьm, tanaң oтыгандь, derrev sьğьgьңь soj—dijdi.

Sьğьgьңь sojдь. Başga hьzmat etçek adam jөk, bir Gylennam jeңdesi var. İki sьjьnъ viline urup, vileğini cьzgar, gyn galandan tә erte cәşgalьnca Gylennam jeңdesi hьzmat etdi.

Galandarlarъң vaş tutanьna Avdьlla galandar dijjerdi. Galandarlar çogap алып, ugramаксь volan mahallarьnda, ol:

— Hav! galandarlar, bu көriң, bu neresse oglanьң elinde munьң kanagat edip oturşьna, munьң hьzmat edişine, munьң pәkizeligine, şunъ tağьp edip gitmesek volmaz—dijip, Avdьlla galandar, Gylennamъ tağьp edip, şol jerde vәş keleme sөz ajdar gerek:

Ovalъ ahьnъ vilgen, bir hudadan ajlanaj,

Batъnъ saһьnъ ¹⁾ vilgen, өvlijөden ajlanaj.

Он sekiz муң алатъ, өз nurьdan halk ejledi,

Tervijet kьluçь patьşadan ajlanaj.

— İjmegin vugdajьnъ—dijip, emir ejledi perverdikar,

Ijip hemdada volan, adam hovadan ajlanaj.

¹⁾ *Batъn—zahьr-gizli ve әşğər.*

Adamь, hova ene vəs ejledi perzent ycin,
Ol sevəpden dynjə gelen, şiş еnvьjadan ajlanaj,
Bu Abdulla galandar ajdar hudaga razьнь,
Zatь pəkiden volan, gaşь garadan ajlanaj.

BU SƏZI ajdьp, galandarlar җogap alьp gidiverdiler. Şu varьşlarьna galandarlarьң jolь Aravьstan ilatьньң ystinden dyşdi. Bu işige varьjarlar: „taңrь mьhmanь aljan kişi varmь?“ dijiр, bu işige varьjarlar: „taңrь mьhman aljan kişi varmь?“ dijiр, ahьrь bir adəm ajtdь:

— Hav galandarlar, siz vəş həvre, on həvre vəlynip dyşin, bu voluşьңьza toraгьңьz vilen kim sizi mьhman aljar.

— Biz vəş həvre, on həvre vəlynip dyşmijəris, biz, kьr-kьmьzьң hətdəimizden gelip bilçək adamьңka dyşjəs, volmasa ətiverjəs—dijdiler. Onda ol adam ajtdь:

— Hav galandarlar bu ilatda sizin kьr-kьңьzьң hətdəinizden gelip bilçək adam jок, Aravьstan ilatьньң patьsasь, hanь, şol sizin hətdəinizden geləjmese, vaşga pukara sizin hətdəinizden gelevilmez.

Galandarlar syrup, „tagsьr taңrь mьhmanьdьrьs“ dijiр, Rejhan aravьң vargəhine vardьlar.

— Bir entek galandarlar geldi — dijiр Rejhan arava havar verdiler. Rejhan arap:

— Вагьң mьhman alьң, ət vaşlarьna bir җaj voşadьp verin—dijdi.

Əz vaşlarьna bir җaj verip, galandarlarьң җajьнь, tem-məkisini, neşesini tajjar etdirip, Rejhan aravьң ətzi hupdandan soң, vularьң janьna gyrryңe geldi. Rejhan arap gelip, mytdekanь¹⁾ gapdalьna gecip, gydyri kypçəni tirsegine taşlar, parsaң jalь volup agdarьlp jatьr.

— Nov galandarlar, sizler җahan keşdə ogşajarsьньz, jalancьda nəme ger-gyrryң var. Jalancьньң durmuşьndan gyrryң etsəңiz-le.

Bu patьşa volandan soң, galandarlar mundan sustlarь vasьlp, set hezar gьsьljarlar, Abdulla galandar ajtdь:

1) Mytdeka—oҗaгьң vaşьnda edilen seki.

— Ej tagsыr patşahыm, saңa gыtуyң versek, şu joldan geljerkäk Усгымbez dağыnda, bir cetekde тьһman boldыk, şonda bir maşgala gөrdik, jalancыda hak jaradan iki bolsa biri şol, jeke bolsa edil өzi şol, şony saңa taғыp edip, bir sөz ajдыp vereli. Onsoң mej hanaңdan kovmaçak bolsaң, vizi gьsыndығыr oturma—dijdiler.

Arap Rejhan:

— Hаны ajдыp veriң—dijdi.

Şu jerde Авдыlla Gylennамы taғыp edip wəş keleme sөz ajdar gerek.

Арзымны ешитгил арабң şahы,
Gylennamdek sever jarы gөrmedim;
Ondөrdi gıçanıң minevver ajы,
Gylennamdek severs jarы gөrmedim.

Gollarы һыналы, bendinde jzyk,
Eder bilen sөzlөр, gözleri syzyk,
Surajы gerdenli, villeri näzik,
Gylennamdek peri zadы gөrmedim.

Jyregmizden сыкмаз dag yzre daғы,
Hup näzik jasalmыş, waşdan ajағы,
Ter novcalы tәze gucmalы cағы,
Gylennamdek severs jarы gөrmedim.

Men сыктыşam көве dijip elada,
Barca gulы hak jetirsin тыrada,
Авдыlla dijer бу jalancы dynjөde,
Gylennamdek severs jarы gөrmedim.

BU SӨZİ ajdandan soң, Arap zaңnar tarsa jerinden tu-
rup „ah“ dijip gursағыna bir urup, ciң-arkan gajдыberdi, es-
sinden gidip, caşыр jatыr zaңnar. Galandarlar, hajran boldы,
„muңa nə çып urды, tutgajытмыдыka, her nə аһыгь vize ta-
van volajman, өlmән galsa jagşы“ dijtişip waşылы дьzлағы-
ның ystine алыр oturdyлар.

Şu jatavna yc sagatdan soң өзine gelip, дьванына ум-
лөр gojberdi. Дьван begi вағыр һазынаһанадап zerli serpaj-
dan алыр getirip, galandarлағың her һажысының өңinde bir

serpaј epləp goјdь. Galandarlar serpaјь geјip, gompaрşьp, vaş egişip, gulluk edip oturdьlar. Onsoң Avdьlla galandar soradь:

— Hav tagsь, vi nəməniң serpaјь, nəməniң verimi, peş-geşi, ьngamь?

— Nov galandarlar, siz hudaј tarapьndan gelen aзыz mьhman ekeniңiz, Gylennam diјen gьz, Şirvan velajatyньnц patьşasьньnц gьzьdь, men onь 1500 tьlla galьnц verip, əzim alçak volup getirjərdim. Bir jerden geljərkəm kьk garakсь peјda voldь, „alla“ diјip at goјdьlar, urşajьn diјsem, garьdьm, jaraglarьm ventdi, jaraglarь almaga vagtьm volmadь, onsoң keşevəni taşlar atьm vilen əzim gasьp gutuldьm. Men kьk atьньnц, Ispihan Nisviçahan, Nişavьr, Səzvivar, kerman, Osman, Həzirvegçan, Hьrirvan, Tevriz, Aravьstan, hajсь jurdьnц adamsь ekenligini vilmən, jatьrdьm, asь ol zaңgar-a vi sanan şəherlerimden vaşga jerde ekeni. Men onь həkman gajdьp alarьn—diјip, Arap gьsdagьь өз işiniң ugььna turdь.

Avdьlla galandar dessine əziniң jalңьşanьньь bildi ve ajtdь:

— Hav galandarlar, sogap diјip, gьpəniң lomajьna vatdьk gerek, ol neresselerinц jekeçe sьgььньь soјdurьp, duзыньь iјip, vi jere gelivem, ol vicəreleri jamanlar gьvatьньь etdik, gьpəkəp voldьk. Gьvatkeşicem çajь çəhennem volsa gerek. Indi meniң diјenimi etsəñiz, mьnьnц serpaјьньnцam zenini... zadьньnцam. Duзыньnц volsa gurvanь gideјin, şu giçe-den gajra galman, atlanajьnц—diјdi. Galandarlar eginlerindəki serpaјlarь sьkarьp, meјhananьnц ortasьna vulap urdьlar ve şol giçe atlanьp ol jerden gitdiler.

Galandarlarьnц vi vagt atlananlarь aravьnц piңine-de dəl, ol dessine garьь aravьньь (atьньь) zer-zerevşan çul vilen eјer salьp mindi, өз jetik jeri, velet jolь, vasdь ata gamсьньь, bir nəse gьp jol jəgəp ьndaгьp vardь. Aravьnц atь Gərogььньnц tohum gьljalyньnц ьсьньь alьp, bir aјьlganc kişnedi, sesi tokajlara-daglara duşьp jaңlanьp gitdi.

Gərogьь jeңdesiniң janьna ьlgap vardь ve:

— Bu gorkunc ses nəmən sesi jənne çan—dijir soradı:
Gylennam jənnesi:

— Men bu sesi gyman edjən Rövşen çan, seniñ kakañ meni bir aravıñ elinden alıp galırdı, jeriñ jyzinde bolsa bu ses şol aravıñ atıñ sesidir, viziñ şu jerdedigimizi ol bir jerden eşidip gelendir—dijir, öziniñ vaşından gecenleri birin-birin gyruñ edip verdi ve ajtdı:

— Atan, „garrı, duşman dos volmaz“ dijir ajdandı, bu atar kakañ duşmanıñ gyjli galırdı, bu meni alıp gider, sizden ajrar, emma sen bir hile tapda şonıñ atıñ öz tohum gyljalıña tohumıña dile, onıñ atıñ suv atıñ tohumıñdandı, seniñem gyljalıñ suv atıñ tohumıñdandı, ondan doğan at saña ir-u gic pejda verer—dijir, nəhilelik bilen dilemelidigini övretti ve jene:

— Menem elimden gelen hileleri ederin, ahır volmasa seniñ öz mañlajıñdakıñ gər, menem mañlajma gelenini gərerin—dijdi. Gərogı aravıñ gelen ugrıña vaka tohum gyljalıñ syrup gitdi.

Rejhan arap atıñ syrup geljərkə, birden tokaıñ icinde gezip jəren Gərogı duşdı:

— Əj oğlan, vəri dur—dijdi. Gərogı jañıña gelip:

— Hə aga nəme etçək—dijdi.

— Sen kim ve kimiñ oğlıñ?

Meniñ adıñ Rövşen, kakama Adıveg dijerler eken, Atama Çıgalı veg dijerler—dijdi.

Rejhan arap öz icinden: „dogrı tapan ekenim“ dijir vengendi ve ajtdı:

— Əj oğlan, əjiziz nirdə? sen maña əjiziz gərkez—dijdi.

Gərogı ajtdı:

— Aga, meniñ şu tohum gyljalıñ həvre gelipdir, cola jerde həvyr atı tapıñ helək volup jəjərin, sen şu atıñ maña həvre ver, men soñ seni özim əjiziz alıp vərəjib—dijdi. Rejhan arap öz icinden: „bir sapar həvre gojamda nəme voljar, vərəjin“ dijir pikir etdi ve:

— Al—dijir atıñdan duşur, atıñ çılavıñ Gərogı-

ның еline verdi. Gərogль аравың атың өзiniң тоһум ғыла-
лына ус сапар секди. Оndan соң аравың өңине душур, са-
тамаларына eltdi. Gylennam catмадан ськьр salam берip, са-
та аркасың берip oturдь.

— Нов заңдар, oturma, min атың сытына?

— Ај Rejhan, indi meniң volçagьm volurдьr, војам сь-
пырдьr, indi meni онымдан gozgamасаң jagьдыr tagsьr —
dijdi.

— Geri көрeltme-sene, sen ozalyнда meniң өз руьm
vilen alan halalyм аһы, min атың сытына!

— Bolanda-da, бу перессе сага vilen бу ваты vicəреде нə-
ме jazьk var, sen meni bulardan ажьmага neneң dөzcek —
dijip, Gylennam bir dijen jerini tutдь.

Rejhan arap аһы volмаçagьны bildi-de:

— Eјsem volsa bir suv бер iceјin, өз голың vilen берem
suvьң icip өз jольma gideјin — dijdi.

— Gylennam vicəre: „Аравың rehimi indi“ dijip, веge-
nip iceri girip, Адьвег soltandan galan тыла çамь suvdan
doldurьр ськдь ve varьр арава uzatдь. Rejhan arap Gylen-
namьң goçaryнда tutдь-da jokaryk dartдь, bir silkende
атың өңине ськардь, elindəki çамьң suvьны seripdi-de Gy-
lennamь атың өңине kese vasдь ve атың dolар vasдь gam-
сың. Gylennam атың өңине kese vasьльр, „dadь-perjat“ edip,
ulь ili vilen ғығырдь, оның sesi daglara душур jaңлапыр git-
di. Gərogль volsa jaş oylan, elinden hic zat gelenak, ьзын-
да aglap galdь. Çьgaly beg hem төveregini sermenip otu-
ran көr, catмаң icinde aglap galdь.

Gərogль аравың giden ugrьna vaka ьlgар gitdi, jeңneš
Gylennamьң ulь ili vilen aglajan sesi ešidiljər ve şu sözler
gulagьna iljər:

Aglamağың кьјamatьk perzendim,
Göz jaşьң dөküşin aldь çаныть;
Niçe mahal çemalyнда гуvандьm,
Göz jaşьң dөküşin aldь çаныть.

Zar aglayan kadyr alla dat edip,
Dos agladyp duşmanlağym şat edip,
Gamda giden garyp jepden jat edip,
Kör nala cekişin aldъ çanьmь.

Menin bu günlerim gam bilen öter,
Hemme işler hudadan, takdyra darta,
Ajralьkьn işi ölymden veter,
Göz jaşyn dekyşin aldъ çanьmь.

Gylennam dijr galdьm hiçrana—daga,
Badь hazan geldi biziñ sar vaba,
Özin gelip golda ja şiri derga,
Göz jaşyn dekyşin aldъ çanьmь.

GÖROGLь BU sesi diñlär, aglar ьzlağьnda galьberdi ve
bu horluga jaпьr-виşir bir gazal ajdjar:

Meni harь-zar etdin,
Zalьm ajralьk, ajralьk;
Kejneklik ucin jaratdьn,
Zalьm ajralьk, ajralьk.

Cekdigimdir dördi prag,
Jennem dyşdi meniden jьrag,
Indi nire salam sorag,
Zalьm ajralьk, ajralьk.

Giçeler gördygim dyjšdir,
Ajralьk bir jamañ işdir,
İki didəm ganь jaşdьr.
Zalьm ajralьk-ajralьk.

Bu dьnjə kьmi şat etdi,
Aşnalagьmьz jat etdi,
Kьm ojnadь onь mat etdi,
Zalьm ajralьk, ajralьk.

Görogь dijer şiri derga,
Bu halьmdan volğyn əga,
Gylennamdan voldьm çuda,
Zalьm ajralьk, ajralьk.

BU SÖZİNİ tamam edip aglaj-aglaj jene gajdьr catmalagьna geldi. Her nicikde Çьgalь veg vaşьndan көpi geciren, көn horluklar gören adam, arapdan jeten bu zorluk-sytemi

icine salır, agtığ Gəroglə gəvynlik verip nesihat etdi. „Og-
lım, sen dıncədə hic gam ijme, bu dıncə rənıder, hic ki-
me vera vermez, erte sen ulalarsın, bu gylalınam bir at
getirer, olam ulalar, soñ bu zalım vınsar arapdan agıñ
alarsın oglım“ diydi. Gəroglə atasınñ nesihatına gulak asır,
öz-özine gəvynlik verip bir gazal ajdjar:

Dəli kənlim melul volma,
Meniñ hem vıgrym vaş oldı;
Geldi gıjcli gapım ugrar,
Jetmedi gıjçim jaş oldı.

Men atadan jeke voldım,
Gajg hesret vilen əldim,
Daglarda telmurər galdım,
Atım jok, jolım daş oldı.

Agladım vıgrym ezildi,
Gatın sazlar dyzyldi,
Jykkır ordam vozuldı,
Dəli kənyl serhoş oldı.

Gəroglə gərdim özimden,
Heder etmedi sözimden,
Aglajır galdım ızından
Gylennam mendan daş oldı.

BU SƏZİNİ ajdandan soñ catmañ bir dılına vaka gışar-
dı, aravın ızından dagdan-daga ılgar halıs sytini syjnır-
dır, gışaran vadına uka gitdi.

Ertesi Çıgal vıg namaza turup, namazın okar volup,
„Oglım tur-tur“ diydi „Nəm var ata“ diyip, hasırđklar
turdı.

— Oglım, seniñ vajtalın bir at dogjar, men eten agşam
dyjšini gərdim, əzi hem ajda bir jaşajar — diydi.

— Ata hacan dogjar? — diyip soradı.

— Gelçək jıl şu gynler dogar — diydi.

— Gelçək jıl şu gynler nice gynnden voljar ata? — diydi.

— Savır et oglım, hovlukma, vısym volar — diydi.

— Vajtalın vak-veçer, sejsle-de geziver.

— Voljar jagş.

Вайтальнь вакър-вечерип, geziversin.

Bir gyn, mejdanda вакър jөrkө, вайтальньд gyn-sähedi dolup, tazyң сағасы јаль bir zat taşladı. Esevan etse, өzi erkek: „Al-la çanyñ volçak taj şymikə? Ja бу ваşға bir zat-мыка?“ diјip oj etdi-de: „Gel her zadam volsa, şuny atama bir gөрkezeјin“ — diјip гуçағына альр, gajдыверды. Getirdi gарғы аташыньд јанына.

— Ata!

— Hava oğym.

— Bajtala bir zat taşladı veli, volçak taj şymikə? ja-da бу tajdan өnyrti voljan буşlugь-dағысьмыка?

— Nanь oğym альр ver gөreјin — diјip, Çығаль weg сыpalap, sermelөp gөrdi-de: — oğym, volçak taj, ағын өzi, şu — diјdi. Hәki Gөrogль:

— Aj ata, men saça nәme јamanlyk edipdim.

— Hә oğym, nәme völdь?

— Nәme volmandы, бу кырк јылдан hem adam gөtermijөp.

— Novlukma oğym, vasyñ gөterer. Enesi vilen Arazyң saјыньд војна gөјver, adam nazaryң dyşmedik jerde gezsin.

„Jagşь“ diјip Gөrogль enesi vilen Arazyң saјыньд војна eltip gөјverdi. Gynde yc vagt, dөrt vagt өzi varыp varlajar. Adam nazaryң dyşmesin — diјip, sargalandan son, өзem gөzi-ni јumup varlap gajdjar, diңe tajыньд дыңkyllөp gezip jө-rәni, gырсyдар ot iјip jөrenini diңşirgөp, gulagь vilen eş-dip gajdjar.

Bir gyn varыp diңşirgесе, tajыньд дыңkildisem jok, gырсyдысам. Gөzi berk јumulғы аңыгак varыp gulak asjar, vә-rәk durup gulak asjar, hi munьд gulағына degјәn zat jok. „Al-la gөzimi асыp gөzlemesem volmada“ diјip, gөzini асыp gөzlese, taj Arazyң saјыньд аңысында gezip jөp: „Işim gajtdov, munь bir tyvelej-şemal togalap аңғы өtyrәјipdirov, indi nәderkәm“ diјip, gарap gөrse, tajыньд pelek pervajыna дәl gezip jөp.

Gөrogль gen gальр seredip durды, bir mahaldan iki sanak mele donль, gөk peşli gарғы vava peјda völdь. Olar gelip та-јы tutup, сыpalap, sermelөp, çыlavынь gajralығына garşь dөp-

derip, her gajsъ sagrъsъna bir şarvat caldı. Taj sekrәp zьq-
dı, Arazьq saъььq arka voъьna vaka kьrk gez vәrsine duş-
dı. Tajь o jana vu jana sәrьp oъnar jәr. Munь gәrүp jyvur-
dı atasъьq jaъьna garşь. Edil vedene tutan adam jalь vo-
lup, haşlap juregi icine sьgman ыlap geldi.

— Ej ogъьm, sen hәkman tajьqъ gәrүpsinq gerek?

— Jok gәremok ata!

— Jok ogъьm, gәrүpsinq, diъdi. Gәreniqi derrev ajt ogъьm,
volmasa juregin icine sьgman, juregin jarььp әlersinq.

— Boljar, jagşь ata, tajььm gәrenimi saz vilen vejan
edejin — diъip, tajььm gәrenini atasъna garşь garap vejan edip,
ata-vavasъьndan galan sazььm goъьna alьp, bir vәş keleme
sәz ajdar gerek:

Atam, saңa arzьm ajtsam,
Arap saъdan gecdi gьr at;
Bir hummet jetdi mөvlamdan,
Ganat vaqlar ucđь gьr at.

Kөjneksesin etsem zerden,
Zinkeşin¹⁾ tьlla eъerden,
Hummet jetdi әrden, pirden,
Derja kimin daşđь gьr at.

Jatđь jedi gьp ukladь,
Gьr at joъьь sakladь,
Araz saъьndan okladь,
Kьrk gez vәri duşdı gьr at.

Gәrogъь ajdar ja şervar,
Şahьmerdan vol medetkәr,
Çьlavьnda iki pir var,
Әlincә joldaşđьr gьr at.

BU SӘZİ ajdandan soң atasъ „var ogъьm tajьqъ әkel“
diъdi.

Gәrogъь tajь alьp geldi. Çьgalь beg:

— Ogъьm, bir jerkyme gaz — diъdi. — Onьq ystinem ga-
jьm vasьr ve tajьqъ jeriq tejinde kьrk gьplәp vak:

Jeriq tejinde kьrk gьp vakđь. Kьrk vitinqi gьp: „Var og-

¹⁾ *Zinkeş—ceki.*

„Ым тајың әкел“ диди. Барып тајы идип getirdi. Ҙығалығег сьралар, сермеләр durka бир jerine gelende:

— Jer kymәniң бир jerinden gyn dyşypdir oglym, ine şu jerine gyn dyşypdir.

— Jok gyn dyşen дәldir—ata—dijip Gөrogly җogар verdi

— Bar jer kymәne esevan et, gyn dyşen jeri volandyr.

Gөrogly барып eseven etse, jaңкы jer kymәniң бир jerinde азьрак ышгалаң галыр, şol jerden gyn dyşen eken. Atasының ajdаны раст eken.

— Entek volmandыр oglym, ol ыш galan jerini gajым ва-сыда, jene кык гыпләр вак — диди.

Jene кык гыпләр вакды. Кык биринчи гыни jene: „getir“ диди. Gөrogly тајыны getirdi.

Ҙығалығег сьралар-сермеләр гөрдиди ve:

— Oglym тајың кем-ә galmandыр, jene бу jeriң tejinde бир неме harалапырды, тшың ногтасыны, doga вагыны ve ешикlerini сьрыгыр, jалаңаclar Агазың сајының војна gojвер oglym, бир селеңләр гөвнини асып — диди.

Gөrogly:

— Jagşы — dijip, hemme ешикlerini сьрыгыр jалаңаclar, ар-касыны сьралар Агазың сајының војна gojverdi. Emma atasының ajdанына: „jagşы“ dijse-de өз icinden: „Aj garгы vidөvlet gerini көpeldjәrsiң veli, бир işiң ystinden eltәjmesen jagşыды“ dijip icinden pikir etdi. Nәme-de volsa atasының тајыны jыкыр vilmedi. Gөrogly, тајыны gojверip, бир вејик gajаның ystine ськыр кейip edip сылар дурьверсин.

Pah, segsen gynләр jeriң tejinde tymde вакылап тај, акча jumurtга jaly, togалапыр göz асыр-jumьпсаң dokuz ашыгы-jar. Тај бир агнар турды-да, gyрre silkindi ve кыла garар гуvтугыны җajtардыр jyzin салыр өтәгитди. Gөrogly hem iki сьыны билне салыр, verdi ызындап рајыдыны ve: „Aj Gy atov, мен mundov“ dijip ызындап гыгыды. Ol seniң гыкылыгыңа gulak asjarmь, зык etdirmәn gözinden gajыр volup gitdi. Gөrogly hem бир mejdan ыгар halьs jadady:

— Haj garгы vidөvlet — dijip duran jerinde atasына бир işiң ystinden eltәkdiң, eltdiң-de дынды, onda ol, munda

bu dijiр, gepini kәpeldiҗindenem biljәrdim—diјdi. Oqlan du-
ran jerinde hуnyrdәр ызна gajtdi ve: „Men eҗidjәrdim: ga-
dъm eјjamda her kim ata-enesi gaty garrandan son gәterip
eltip bir vejik dagъn адырсына таҗлар gajdjan ekenler, onъ
nәme ycin vejdiјәdilerkә diјip, men gъnanjardъm, emma ga-
ty dogry edjәn ekenler, indi vilip galdъm, garrыларnъ җunъnъ
jalъ zelel jetirenini gәrenlerinden son, olary таҗлыjan ekenler.
Indi men munъ arkama gәterip dagdan аҗыгър таҗлаҗак vo-
lup azara galър jәrenimden, varър munъ vogup әldyrәjeјin“
diјip җondan јuvurdy atasъnъn јанына garҗъ, gelip, sen jokmen
jok, tutdъ јakasъndan җатыrdadyр-tovлар. Kәr atasъ җыgalъ veg:

— Aj ogъm, nә vela voldъ? — diјip, bu-da catmanъn art-
kъ әresinden gajъm јарыҗdъ, bu vәgi cekjәr, o-da gajъm ја-
рыҗырды. Catmanъn arдъ leңkildәр galър gidjәr:

— Vah ogъm, bir havarynъ veg ahъr, havarynъ!

— Havar җy, garrъ vidәvlet derrev imanъnъ әvyr.

— Ej ogъm, meniң imanъ gidenim seniң nә gajgъnъ,
sakal volsa јolundъ, јака volsa јыгъldъ, havarynъ veg ahъ-
r, havarynъ.

— Havar, taj gitdi—taj!

— Otur ogъm, savыг et, taj hic јana gitmez. Ogъm, bir
gәmme сәrek viҗir, onъn јарыnъ maңa goј, јарыnъ hem gu-
җagъnъ sal-da, tajnъ ыznadan kvla garар әtәgit. Iki gyn јol
jәrәр, ycylenҗi gyni bir сыnarynъ teјine vararsъn, varsaң bir
ak sakal vaва namaz okar oturandyр. Bar-da sen onъn na-
mazъna uј, ol hupdan vagty on iki kiҗi volar, јарыm agҗam
kыrk kiҗi volar, daңa јакъn ycy јyz altmъҗ еrenler җol jerde
җemleҗerler. җol jerde tajnъnam eline vererler ogъm.

— Bolјar, јagҗъ—diјip, Gәrogъ bir gәmme сәrek viҗirip,
јарыnъ atasъna verip, јарыnъ guҗagъna saldъ ve tajnъnъ ыzn-
nъ альр kvla tarар әtәgitdi.

Iki gyn јol jәrәр, ycylenҗi gyn bir сыnarynъ teјine vardъ.
Barsa bir ak sakal vaва namaz okar otyр, varър onъn arka-
sъnda durup, namazъna uјdъ. Bular hupdan vagty on iki ki-
җi voldъ. Јарыm agҗam kыrk kiҗi voldъ. Daңa јакъn ycy јyz
altmъҗ еrenler җu jerde җemleҗdiler.

Bu-da jadar varan oğlan bir cetde uklap galyberdi. Erenler çemlenşip:

— Bu nəhili oğlan-da, bu nəhile oğlan—volşşь verdiler. Onda hьдыг alajьssalam ajtdь:

— Bu viziң Nepes oğlьmьz.

— Seniң Nepes oğlьң volsa, hajsь kişinь өvladьndan vu?

— Bu Adьveg soltanьң oğlь, Çьgalь beginь agtьgь vu.

— Al-la, dek kişiniң өvlatьndan dəl ekeni. Biz şu vagt çem vagtьmьz doğa okar verip, şu oğlanь maksadьna jetirsek nicik volarka?

— Hajьг jagşşь volar—dijip erenler maslahatlaşьp, Gөгoglьnь jatan jerinde vejhuş etdiler. Garnьnь jarьp, icini vagrьnь juvur arassalap, icini nurdan doldurьp, jene çajmaçaj gojур, varca erenler pata verdiler. Gөгoglь asgьгьp jerinden turdь, Şeraven tehurdan kьk bir çam verdiler, oпь icip mes volur jene jьkьldь. Jene erenler pata verdiler, jene asgьгьp jerinden turdь. Soңrakь turandan „dat tajьm“ dijip gьgьгьp turdь.

Hezret Alь bir nagra cekdi, taj enesiniң janьna gelendeк hokranьp kişdәр geləјdi: „ine oğlьm“ dijip tajьң taparьnь eline verdiler.

„Hьдыг alajьssalam, sen viziң nepes oğlьmьz dijip ajdjarşьң, bu oğlanьң mesgeni cölde gөryнjər-le. Munь garь-garь elendirip jөrmekden gutaralьң, atьnьң-өziniң ysti vaşьnь şu jerde şajlalьң—dijip, erenler munьң atьnьң ejer-esvavьnь dyzedip, şajlap ve өziniң-de esvavьnь dyzedip, sagьгь әdik, şemle guşak, gunduz sorvac, pereңi mavut cөkmen geјdirip: „oğlan min atьңa, өziңi myvөreklөp bir nama dij, seniң gөvniң dajhanсьlьkdamь, vagşşьсьlьkdamь, vatьrсьlьkdamь, ja mollасьlьkdamь? Seniң ugrьңь bir anlaşajь!“ diјdiler.

— Hajьг jagşşь — dijip, Gөгoglь atьnь, өzini myvөreklөp, erenlerinь gaşьnda bir vəş keleme sөz ajdar gerek:

Bedev atьң tarьhьnь ajdalь,
Her hьnәri uc jaşьnda vellidir;
Boz duman ajakь vөzvөnt tojnakь,
Gөzi dag vaşьnda, vurnь jellidir.

Ус жаşындан gadam gojsa вәшине,
Ужанланда гол jetmesin ваşына,
Авсь kimin гөзи degre даşына,
Ugrasa сөвеşe, вәсе bellidir.

Iner dek mes volar jedi жаşында,
Jeter, ганьmlарь getir гаşында,
Ласьн kimin гөзи degre даşында,
Ugrasa сөвеşe вәсе bellidir.

Bedev атың арз-и çаны tendedir,
Pirim şahьmerdan, destim sendedir,
Gөгogь bir jazьkьça vendedir,
Tevlede vaş bedev jovda bellidir.

BU SƏZI ajdandan soң:

— Oglan seniң ugьыңь anлаşдык, viz şu vagt çemkək dargamanьak, o dynjə vu dynjə, nəme гөвyn-maksadyң volsa vizden dile — dijdiler.

— Meniң dilegimi verseniz; атыма, өзime jyz jigrimi jaş veriң. Атыма, өзime jyz jigrimi jerimden jara dyşse, jьldьz гөrende gutulajьn, ine meniң dilegim.

Erenler pata verdiler-de:

— Oglan kemiң galmasьn jene nəme dilegiң volsa dile — dijdiler.

— Jene meniң dilegimi verseniz, men duşman eline dyşsem tiz gutulajьn, гьльçьm duşmanь capсьn, dossa өtmesin.

Erenler jene pata verdiler ve:

— Oglan kemiң galmasьn jene dile — dijdiler.

— Jene dilesem, ahьret гөvher-imanьmьь veriң, jetmiş iki dili гөvnime ajan ediң.

Erenler jene pata verdiler, yc merteve pata verenlerinden soң, gajдыр „dile“ dijiр ajtмадылар.

— Dat erenler, өlemde ьзым jitmez jalь bir zyrjat bereverin! — dijiр гьгырды.

— Hav oglan, kemiң galmasьn dijiр saңa yc merteve pata verdik. Şol patalarьң icinde volsa volardь, indi ol ajdanyң volmaz — dijdiler.

Gөгogь gөzini bir jumды, gөzinden jaş pajrap өtəgitti. Hapa volandan soң şir huda piг ськьр:

— Oğlan sen hara volma, men saça özim bir nepes edejin, tә kыjamat aһызamana volьnca adьn jedi jaşardan, jetmiş jaşara cenli adamlarьn lebzinde gezsın. Adьn jeriң te-jinde jatmasьn—dijir, şir huda nepes etdi ve:

— Menden saça ньşана volсьn—dijir, bir dujıme gьльсь biline dakdь ve һдыга jyzlenip:

— Aj һдыг alajьssalam, sen bu jigide viziң Nepes ogьlмыz dijir ajдырдың, һаһь, муньн adьна нәме gojдың?

— Муньн adьна Rөvşen gojдым.

— Al-la, gojan adьn, goc jigide jaraşçak at дәl ekeni. Zenаның adьнь gojajan ekeniңdә.

— Onda garaңкь jurtdan jagтыльк jurda ськдь, dijir Rөvşen at gojajдым-da.

— Ә-ә... ejse gөrden ськдь dij-sene, vejle volsa муньн adь өzi vilen vile gelipdir, Gөгogль volar—dijdiler. Ondен соң:

— Oğlan ugтың şu jan—dijdiler. Bejlesine bir gözledi, vәrisine өvrylse, göz acьp-jumasь salьmda erenler gajьp volupдылар.

Gөгogль hudajьn verenine şykyr edip, atьнь minip, atasьньн cetigine vaka gajдыverdi. Gara gөrnym gelendan соң, atdan duşyp, atьнь ijdir gelip atьнь vağlar, gol govşuryр:

Essalavmalejkim ata—dijir, işikden gelip gөryşip, arkan cekilip, сөк duşyp amanльк-sağлык soraşьp, ederlice volup отьr zaңnar.

— Hә ogьm, viedevrәk, rozgagrak gөrynjәrdiң-le, vajak meni öldyrçek jalьдың-la, rehımdarльгың birjan cetinden inipsiң gerek. Hаһь нәме gөryp-eşitdiң, һavar ver.

— Men gөryp eşidenimi saz vilen vejan edejin—dijir, sazьнь golьna alьp, gөren eşdenini һavar verip, atasьna ga-rar, vәş keleme sөz ajdar gerek:

Gaflatda jatьrdьm geldi erenler,
Tur gapy jerinden ojan dijdiler;
Gөzim acьp, gөrdim çymle çahaһь,
Ol durандьr, şahьmerdan dijdiler.

Gaflatda jatırdım, acdım gəzimi,
Erenler rəjəna sırtım jyzımı,
Okıtdılar hak səzledim səzimi,
Jetmiş bir velnamə ajan dijdiler.

Erenler çəm volup bazar etdiler,
Munarıklar ondan hezer etdiler,
Pirim şahmerdan nazar etdiler,
Kırk çamə doldurıp, icgin dijdiler.

Erenler çəm volup ondan gəcdiler,
Sırat kəpürsindən bir-bir gəcdiler,
Kəvsər sakıyından şerap içdiler,
İcen şavazlara soltan dijdiler.

Gərogly vət aıdar kəmine vətde,
Pirim şahmerdan desgirim sende,
Vət vət namazın okıyın günde,
Ahıret joldaşın iman dijdiler.

BU SƏZİ aıdandan son Çıgaly vət, vı vı sorıylyk jalı vı zadı dıləp alandı gıman edip, gaty gahar gelip:

— Pah zaııar iş vıtırıp gelipdırov, al-la jıgıdə ulı iş vıtırıpdırov „ajat“ dijdiler, „gurhan“ dijdiler, „namaz“ dijdiler, diyip gət pokatlar, merez dijdiler, zəher dijdiler zaııar sana, dijseler diyipdırlər-də, sən öz dılegını dılesen vılmıyam. Sən zaııar erenlerı çəm gəyıp olardan sussıy vasylyp, rəlindən gajdıp sorıylyk patasylyp alıp gajdan aga dıjerler sana, ıı sonında vıtırək işınəm şymıdı. İndı, ıne sını vılçagın: egnıce gırvışgeden-de vı mele don gət, ajagın vı kəne şokıldovlyk vı kəvyş mesını-de gət, vasynda vı kəne jatış telpek gətıp təteregınden vət-altı gaty vızı ajla, önını-ardıny jıvmak ıcın nırdə akar suv barka dıj-de gəzlen, ajlan, suv tarandıdan sonam agın gaty-jatım agaç sokda gətıvət, ıne ahly sını vılçagın zaııar. Mınyndan havar vılmaz, dızyvlırək havar vət — diyip Çıgaly vət gaty kəjındı, sevəvı onın gəvnıne gelenı: „şu pıre gol vıtırıp sorıylyk volup gajdandı“ — diyip oıladı.

Gerogly atasıyla eden fikirini bilip şeyle aytды:

— Atam, өңки аждаһындан хавар болмаса, ине мундан хавар болжармы — дийр, атасына гарар вәш келеме сөз аждар gerek:

Gözel palyşa vize nama gönderdi,
Şanyň ordasyňa var Çygaly oğly;
Pirim Aly şerap verip gandyrdy,
Ölincä dövrany syň Çygaly oğly.

Kýjamat agmaly nama ystimde,
Keramatly bedev gýr at astymda,
Pirim veren dyjme gýlyc destimde,
Duşmana gýlyçyn cal Çygaly oğly.

Men jetim halymda ystime geldi,
Ne jovuz sövdany vaşyma saldy,
Agladyr, enredip jennemi aldy,
Aradan agnyň al Çygaly oğly.

Rum şahy, vavam gözün aldyrdy,
Jyregimni gam-gussaga doldurdy,
Gazap edip jalnyz agam öldyrdi,
Ganymdan ganyňy al Çygaly oğly.

Alladan özgäni neçat diymedim,
Alydan özgäni ustat diymedim,
Bir armanym galdy zyrjat diymedim,
Oçagyn gec vasan, kör Çygaly oğly.

Erenler çem bolup munda durdylar,
Jyglashvan vize pata verdiler,
Rovşen adym-Gerogly diyip gojdylar,
Rugsatdyr jolyňa, var Çygaly oğly.

AJ OGLYM, ине бу сөзіңден канатландым, ине бу хаварың ягшы. Наны еренлер нәме верди — дийр, Çygaly veg sermek-surmek ediverdi. Gerogly jaňky dyjme gýlyçy өңінде gojdy. „Jene nәme verdiler?“ diyip sorar, jene sermeni-verdi „jok vaşga zat verenoklar“

— Ненә verenleri şu gýlystyň?

— Hava.

— Baj erenlerem sahy ekenә, çoşan ekenә. Mundan ja-

rag volmaz oğlım, munıñ bitirçek işini özinde gajrat ve gurvatıñ volsa, jeri gelende aş pıçagam bitirer.

— Haj ata, bermeseler dağ pədəjin, verenleridə şü.

— Bermeseler oğlım, İspihan-nesvi çahan dijenleri jırda jarı şekilli, İspihanda dört ussa var, olar bir ok jaj jasardırlar, onı uc yılda jasar gutarırdırlar. Ol jaj laglı çəvahlırlardan, ağı merçenlerden, altın kumuşden jasar cıkarandırlar, ol ussalarıñ şerti: şol jaj ceken adam volsa şol jaj aljarmı, ceke vilmedigem 400 tımen tılla utdurjamı, diji eşidirdim. Şonə varsan, şir huda piriñi jadına salsan, şol jaj cekip alarsın oğlım.

— Al-la ata, ola bir gajı jurt ekeni, men olarıñ diline düşsem jagı!

— Jök, diline düşersin oğlım.

Jetmiş iki dili dilər alırdı, həli ol, oğlanıñ jadına düşənək, ondan garı.

— Oğlım, İspihan varsan, galasına jetip kvla dervezesinden girersin, bir mejdan jeresen oñinden bir medrese cıkar, medreseniñ işiginden varı, havarlaşar jal kişi varmı? diji gıgırsan, vajak kvk galalarıñ vaşlagı, Abdulla galandar şol medresede okar jatandı, ijen duzın haklaşak volsa, saña ussalarıñ dukanıñ tapverer.

Gerogı:

— Hajı jagı—diji, atasından çogar alı, pata alı, nirdesin İspihan diji syur gidiverdi. Jol uzak, gerin gıgırsın jagı. Syur İspihan varı kvla dervezesinden girip, bir mejdan jeridi. Oñinden bir medrese pejda völd. Medreseniñ işiginden varı:

— Havarlaşar jal kişi varmı?—diji gıgırdı. Abdulla galandar daşar cıkdı. Salam verdi, salamnı aldı. Gerogı munı tanıdı, galandar munı tanımadı, varı gajdanda jumruk jalçak oğlandı, indi atı, jaragı gercek goc jigit volup gididir:

— Nov, jagı jigit, havarıñ ver!—dijdi.

— Tañı mıhmanı volçak, galandar.

— Tañı mıhmanı volsan, han ogul bu jeri meccit, med-

rese, bu jerde öziңe çaj tapylar-da, atьna çaj tapylmaz diydi.

Aj senə bir tentek galandar ekeniңə, men seniң kыrk eşegine çaj, ot, ijm tapыр veripdim, sen indi şu galanьnı icinde jekeçe atьma çaj tapьыармың?

Soң galandar birden:

— Hə, sen kim?—dijip soradı.

— Hə, men Ус kымmez dagьndakь сыгы сојур veren Rəvşen.

Раһ, galandar јуvгуп gelip guçaklap, atdan альр ајагынь jere degirmən, gelip huçyresinde oturtды.

— Oгьm, giçe-gyndiz namazьnı ьзьndan dilegim sendi. Seni maңa hudaj tagala anьatlık bilen jetirdi. Oгьm kita-вьn vujrugь, өniңə atьnı jerleşdirejin, atьn kişmiş ijermi, vugьnc ijermi?

— Endamь көре јогунча ve arpa tapveregaj.

— Atьn ајагыньнı teјine mahmaldan pajendaz dyşəјinmi?

— Bir arava cəge dyşəgaj.

Bir hovьda atьnı jerleşdirip өз jaньna geldi:

— Oгьm, gөvniң nəme islese ajдыber, sen gөk çaj icermiң, garacaj icermiң, gant ezip ijermiң, pavat ezip ijermiң? Şyle, syzme palav, jahna, her gьn dokguz dyrli tagamь həzir etdi, uc gьn volup dөrdynçi gьn volandan soң:

— Nanь oгьm, havagьnı ver?—dijdi.

— Galandar şu galada bir ok-jaj varьмыşьn, şol ok-jaj diјip geldim.

— Kөp jagşь oгьm!—Ol jaj galandarьn öziniң jetik ve velet jajь ol. Galandar jaньnda var teңnesini hasaplap gөrdi. 400 tьmen тыlla jetmedi, jene vradarlarьndan, deңduşlarьndan karz альр 400 tьmen тыllanь çemlөp, ki-sə salыр ugradь. Galandar өз icinden:

— Bilip volmaz, oгьlan cekevilmese pulьnı өз jaньmdan vereјin—dijip, gөvnine getirdi.

Gөrogьlьn ussalarьn dykanьna альр vardь. Ussalar:

— Haј Abdьlla galandar, bu oгьlan nəme?—dijdi.

— Hava ussalar, bu bir tañş oqlanym, şu gala jarag dijip gelipdir, onsoñ sizin dykanьңызza alyp gajtdym.

Pah, ussalarьң dykanь özine belli: „ussa aga weçereveri“ dijip getirip gojulan ok-jaj көр „Ine halanьнь alajsьn“ dijiр, kydelәр өңine yjşyriberdiler. Gөгogльньң gөvniңdәki ok-jajьң hic gajsь cьkanak. Munь bu jana zьңjar, onь o jana zьңjar. Ahьгь Gөгogль:

— Tapverseniz dyzyvrәgini tapberin, men vular bilen pozzam ojnaçak дәl ahьгьп—dijdi.

Ussalarьң halьpasь ajtdь:

— Oqlan jaman seniң demin şah gөrynjәle, hәli bir ok-jaj var cьkarьр getirip gojsak, seniң jalь oqlan tejiңdenem gala bilmez.—

— Haj ussalar, „gyjçi jetmez gөre galar“ dijenleri, her zat-da bolsa getirin bir gөryp galajь.

Ussalarьң halьpasь bir şәgirdine:

— Şol ok-jajь alyp cьk—dijdi.

Şәgirdi bir huçyreden alyp cьkdь, dokguz gavat teletin-den gавь var, jeke-jekeden gарларьнь cьkarьр gojдь. Lagь çөvahьrdan vina volan ok-jaj, huçyгә jalkьm берip jatь. Gөгogльньң sussьнь vasдь, atasь ajdьрдь: „Ogльm, hic jer-de gorukma, gorkan jeriңde şir huda pirini jadьna sal“ dijiрdi.

Şir huda pirini jadьna salьр jajь aldь-da, şatьrdadьр cekiverdi. Jajьң iki vaşь erlenip biri-birine jetip, tapьşьр geljәr.

— Haj, haj, oqlan gyjçiң zor ekeni, jajь sьndьгьр var-jasьң, taşlaveri vәri.

— Ussalar, „Әr levizden, koj bogazdan“ dijenleri, munь ceken adam bolsa, bir pul bermәn aljamьşьn dijip, eşdir geldik. Munь cekdik, indi munь size bermijәs.

— Ej joga, bir neme gol muzzьmьzь bermeseң viz onь bermijәs.

— Inha bermeseң—dijip jajь gezәberdi.

— Haj oqlan, дәlişge, vәlciklik gьльгьңь goj, dogрь, munь cekdiң veli, muңdan vaşga jene bir şertimiz var, sen

миньң окъль Jedi pilden¹⁾ gecirmelisin, onsoң bu jaj se-
niñki volar.

— Kөр jagşь, ol şartinizem bitireli.

Kөсә ськьр Jedi pili hatarma-hatar gavat duruzdılar. Je-
di pile garar, kejmir okъ jaga doldurьp, şir huda pirini ça-
gььp atьp iverdi. Jedi piliң icinden parran gecip ötağitdi.
Barьp okъ galanьң goladan dervezesine urdь. Piller bir gar-
dalьna agьp jьkьldь.

— Haj oglan, piriң zor ekeni, var jajь saңa varğь etdik-
dijdiler.

Galandar dөrt jyz tymen tьllanь ussalarьң өңinde gojdь.
Olar:

— Jok galandar, vadamyз vada, şartimiz şartdir, cekem
adam volsa bir pul almanь verçekdir.

— Aj volsa-da oglana bir neme hajь veremine—ьгьмь-
na jagşь, her zatda volsa aьң!

— Gel hajьlaşmanь orta saldьң—dijip, her ussa bir çur
tymen tьlladan dөrt jyz tymen tьllanьң galanьнь galandara
gajdьp verdiler. Gөroğlam jajь aьp, ussalar bilen hajьıla-
şьp gajdьverdi. Kөсә bilen geljerkө:

— Oğьm, seni jene bir jere eltejin—dijip galandar, jene
mecçit medreselige getirdi, bir huçyrө girseler, bir aksakal
vava otьp, sakalam ak, donam ak, sellesem ak, kirpiklerine
cenli ak gov jalь volup otьp. Bu galandarьң piri hoş көvil
ahber ekeni. Huçyrөniң icine pugta seretse, huçyrөniң bir
vurcьnda bir jaşьl pajza dur, Gөroğьльньң gezi şol pajza-
dan ajьylanak. Jaңkь piri ajtdь:

— Eј Abdьlla sorь, bu nөhili oglan vu?

— Hava pirim, bu bir tanьş oğlanьm, şu gala jarag dijip
gelipdir. Senden şu pajzaң dilөp aьp vermөge geldim. Şu
pajzaң şu oglana ver, pirim?

— Jok Abdьlla sorь, bu pajzaң gөterçek oğlanьң piri
gatь zor gerekdir. Bu pajza her gezip jөрөp salpь ajaga
vaşartmaz.

¹⁾ Pili: Bir nөсә variantьnda demir pil manьsьnda ulla nьljar. em-
ta asь çanь pil manьsьndadır.

4—Гөp-оғьм.

— Jok pirim, bu oqlan enajь oqlan dəl, vajakь ussalardaкь lagь-çəvahaьrdan volan ok-jajь hem cekip aldy.

Pir bu havarь ešidip gьzьberdi:

— Aj oqlan, pirini havar ver, volmasa bu jana alьr ver ok-jajь—diјir, bu pirem munь sьnar dur. Jogsa Gərogь munь tapьr dur, šol deslar vaгьr sьnarьd duјvinde namazьna uјan piri šu pirdi. Gərogь gajьttak-gajьttak otuьr, bu pire garar, əz pirini havar verip, bir vəš keleme səz ajdar gerek:

Jalancь ranьga gelen,
Gelen ja hezret Alьdyr;
Islam ucin din gьlьçь,
Calan ja hezret Alьdyr.

Egninde ala galkaь,
Geler jajkaь, jajkaь,
Onki ьtamaьn tarhanaь,
Bolun hezret Alьdyr.

Dyldyl miner tozь vilen,
Mьdam hakyd səzi vilen,
Pьgammerin gьzь vilen,
Bolun ja hezret Alьdyr.

At gətermiš azьgьь,
Nak gecirmiš jazьgьь,
Pьgammerin juzygini,
Alan ja hezret Alьdyr.

Daglarьn vašь sazaly,
Səzlegen səzi mazaly,
Gara atь jašьl pajzaly,
Bolun ja hezret Alьdyr.

Baglarьn sapasь alma,
Saralьvam menzim solma,
Gərogь: sen mьnkyr volma!—
Pirim ja hezret Alьdyr.

— HƏ ABDƏLLA sorь, bu oqlanьd piri zor ekeni, vaгь najzaьn alsa alagajsьn. Bar vaгьš etdik.

Gəroglyb juyrup varıp pajzany aldı, sьkьbercek volanda:
— Aj Avdyla sorı, var icerdekileri hem bagş etdik,
sьkarıp ver, bu oylan jarag şajıny tutıyn.

Bu galandar bu pirin var zadına jetikdi. Jene bir huçyrə girip, bir vukşany goltuklar sьkьberdi, Gəroglyb hem bu pajzany syjrəp, bu hem gajdıberdi. Kəceden geljərkə, Gəroglybnyñ gəvniñe geldi:

„Al-la. Avdyla galandar munı hoş kəvil ahvar dijen ulı pirin dijiр ajtdı, vular jalı pirin naharhanasında kavla, ¹⁾ cekdirme, şyle, syzme palav, jahna ²⁾ gajnap dursa gerekdi, emma veli vizə bir hədyrem etmedov bu, kəp gьsganc ekenov bu pir, ja şu vukşanyñ icindəki kylce-gatlamamьka, mejdana sьkьp ijəjin dijdimikə.

Galandar huçyresine gelip asьp gözlese, kylce, gatlama nəme işlijər, vujankь nəme işlijər, munıñ tamamь jarag ekeni, altıñ jakalı sovut, ³⁾ galkan, şeşmer, ⁴⁾ aj palta, tyl-la desteli gazma, ve vaşga şuda meñzeş jaraglar, tamamь vatyrların gəterjən jaraglarь eken, aj hullas gepin gьsgasь Ispihanda, Gəroglybnyñ jarag şajıny tutan şu galandar völdı. Jene uc, dərt gyn völdı.

— Galandar, maña çogap versen men indi gajdjarın!

— Oglym volsaң-da hьzmat edjən, gajtsaң-da hьzma edjən.

— Jok galandar, men gajdjan—dijip, Gьr atь bir kem-siz sьplak ejerlər, jaraglarьnyñ dakьnyr, sьkьp ugraverdi. Galandaram jurdıñ cetine gelincə uzadıp geldi.

— „Galandar uzadandan joldaş volmaz“ dijenleri, saña çogap gajdıber.

Jok oglym, senden bir dilegim var, şol dilegimi bitirsen gajdjarın, volmasa əlincəm atьdı çьlavlar jəryşim.

Gəroglyb öz janьndaı icini gepledip: „bu veren zatlarь-

1) *Kavla—Palav.*

2) *Jahna—Gajnatma.*

3) *Sovut—uruşda gejljən demir gejim.*

4) *Şeşmer—tokmaga meñzeş jarag.*

ның пульнь гajдыр диләҗекмикә бу, eger атымдан ваҗга нә-
ме дилесе, менем мертлик вилең битирејин, дине атымь диле-
месе волјар—дijip, гөвnine dyvди-de:

— Galandar нәме дилегиң болса ајт битирејин—дijди.

— Bitirseң oғлым, вajak Ус кyмmez дагында отьркаң,
сениң jeкеҗе сыгрнь сојдурь, дузынь ијip гajтдык, onсоң
дуз-nesivәmiz cekip, Reјhan дijen vet вагың ystinden ду-
сар geldik, „jагысьнь гөрмек гөз арслан“ дijenleri, „тарь
етмек согар“ дijenleri гуһанда гөгyp, оның jaньнда вәҗ-
аль агьз сөз ајдагајдым. Мениң җол гынәми өтсең гajдjan,
волмаса өлинәт атың ајагының астында рајендаз волup,
jөрышым—дijди.

Гөрогль:

— Galandar, hemme гынәң җол болса, олар такдыр ezel-
dir, бар гынәни өтдим, өтдим—дijip galandarьң гөвnine җат etди
Galandar Гөрогль вилең хоҗлаҗьp, хоҗал волup, ьзына долa-
ньp гajтды. Гөрогль hem „jekәниң jарь हुда“ дijip васды
ата гамсынь, бир mezil jоль бир васьp, iki mezil jоль iki ва-
сьp, сыгyp atasьның cetegine geldi. Атынь вагылар atasьның
jaньна гirdi. Atasь вилең аманлык-esenlik сoraҗды. Atasь:

— Oғлым, sag-aman geldinmi?

— Geldim ата.

— Напь, нәмелер getirdiң oғлым, бир гөрејин.

— Ине, мениң getiren затларым ата—дijip, hemme getiren
zатларьнь atasьның өңinde goјды.

Ҙьгаль veg hemmesini jeke-jekeden сыраp-sermәp, бу
jaньна gecirdi.

— Ај oғлым, мен seni adam etҗек волup daglarda gez-
dim, derelerde gezdim, маңлајым jарьды, гөзим ојудь oғ-
лым, аһьь seni adamлык dereҗesine jetirdim. Indi җу at, җу
jарагыларьң вилең өз алаҗьнь өзiң гөрмесең, ваҗ-аҗак gitse-
nem мениң саңа гьнанҗым jок. Ҙу вагыта cenли мен саңа
oғлым дijip jөгьjөрдим, аслында сен мениң агтыгьмысьң. Сениң
kakaң jурдың ватырь ve serдарьды. Oғлым, Сар дагыль Сап-
дывил дijen jурдында, сениң кьрк мың өјли tekeli-tyrkmenли
илиң, ulusьң вardy. Олар serdarsьз ваҗ tutansьз гaldьлар, oғ-

lym, Candvile gideli, öz jurdymyza varaly, il-ulusyda baş vol oglym. Eger sen Candvile varyp kыrk myң öjli tekeli-tyrkmen iline serdar bolsañ, başga alys daş төvereklerdäki jyz myң, elli myң öjli bolan әhli tyrkmen halklaram saña jar volup, seni gollar oglym, jurda varaly oglym, jurda, zulmь vilen dynjә gan sajkыjan zalym patьşalardan ganymьzь alaly, ar-namьsь jerde galdymaly—dijip, Çygalь beg pozuldy ve hamsьkdy. Gөrogly hem pozulьp hara völdy. Çygalь beg:

— Aj oglym, Candvile varsañ, menin Gençim dijen oglym vardy. Ol diri bolsa malьndan birçigini hudaj jolynda veren dәldir, bir-iki jarym adamlaryñ voluşь jaly, malьny özem ijip vilmәn, daş jaly gatap ölyp gitçek adamdy. Ol näme bolsa-da özine, viz onyñ malьndan callьk gecі hantama dәl, jәne her zadam bolsa, vәrden varanda şonka varьdyş-de, hal-ahval soraş ve jurdyñ jagdajьny vil. Öz ulus-iliimize varaly oglym—dijip, Çygalь beg agtygьna gatap vәş keleme sөz ajdar gerek:

Jalьz valam algьp pendim,
Jurdyñ terk ejleçі volma;
Özinden gajьr namerdin,
Minnetin cekіçі volma.

Gьr atь vesle çul vile,
Oturьşgьn әhli dil vile,
Өlincәñ vet asyl vile,
Mәhrivan voluşь volma.

Jaş ulьlar geneş etse,
Jagьş-jamana göz jetse,
Il—halkьñ bir iş tutsa,
Sen ondan galьşь volma.

Tagam versenь vergin aça,
Dajangьn egri gьlyça,
Emma duran gурь agaça,
Nә hak gan calьşь volma.

Şat bol il-halkıñ gөrende,
Sөzin al geneş berende,
Bir garıp aglap duranda,
Janında gylyçı bolma.

Џыгалъ beg dijer övyş-övyş,
Mihman gelse etgin sövyş,
Dөvyşsen mert bilen dөvyş,
Nәmerdi kovльсь bolma.

ЏЫГАЛЬ БЕГ sözini tamam etdi. Gөrogль atasының sözini dinläp:

— Boljar ata, men ertir vile gidejin—dijdi. Şejlelik bilen dьпсьпы аль, ertesi Gөrogль atasындan çogар аль-nirdesiñ Cardagль Candьvil—dijip, syrup gidiverdi. Bardь tyrkmen səhrasына ilatьñ ileri cetinden. Ileri cetden varsa carva-mal-dar adamlar ilatьñ cetinde oturjan eken. Bir mahaldan gөzine wəş-altь sanь ak uzykli өj gөryndi. Öjñ işiginden wəşp:

— Havarlaşar jalь adam wamь?—dijip seslendi.

Gençim agasь daşarьk cьkdь. Salam verdi. Salamьнь aldь. Olam onь tapьmadь, wу-de munь tapьmadь. Gençim agasь:

— Hov jagşь jigit, havarьнь wəş — dijdi. Gөrogль şol jerde çыlavь ejeriñ gaşьna taşlap, arkasындan sazь kakьp аль, Gençim agasьna garap: „Men həli, adam hajsь ilim hajsь vile bilmedim“ dijip wəş keleme söz ajdar gerek:

Agaçan arьmь ajdajьn saңa,
Ilim hajsь janda vile bilmedim;
Tə öljәncәm gullugьnda wolajьn,
Jolьm hajsь janda vile bilmedim.

Ad-ovazәm Rum, әlemi tutmaga,
Gөvyn talvas eder ile jetmәge,
Ganьm gөrsem kejmir okьn atmaga,
Ganьm hajsь janda vile bilmedim.

Pirim аль şerap weriр gandьrdь,
Bavam Џыгалъ beg salam gөnderdi,
Gençim agaң wadьr dijip dөnderdi,
Agam hajsь janda vile bilmedim.

Gerogly dijir pirim gojdy adyly,
Hakdan ezge kime ajdayn dadyly,
Hic kim bilmez synamdak odyly,
Ilm hajsy janda vile bilmedim.

BUL SÖZI ajdandan soñ:

— Nov jagşy jigit, sen Gençim agam dijjärsin, atam Çygalı beg dijjärsin, men seniñ söziñe dyşemak, sen maña havarıñy dilden vejan et, sen kim?—

— Men Adıbeg soltanıñ ogly Çygalı begiñ agtygy.

— Bajakı Rövşenmi sen?

— Edil şonyñ özi men!—diyen vadyña Gençim agası ılgap gelip guçaklap atdan alıp, ajagyñy jere degirmäni getirip, ak öjiñ törinde oturtıdy.

— Ej Rövşençan, asmandan indinmi, ja jerden cıkdyctımy? Biz eşdip jerdik Hıñkär patışa dördisinem diri jere gөmdiripdir diji.

— Jok Gençim aga, Hıñkär patışa diñe agamı öldyrdi. Atamıñam gözini ojdy. Ondan gасыр cыкыр, Ус gymmez dagynda certek dikip mesgen tutup otırsy. Atam Gençim agañ gelip vizi gөcyrip әkitsin diji, meni seniñ janyña ıverdi. Jurda gөcyр gelmekci völdyk, Gençim aga!

— Kөp jagşy oglym, sen bu jerde volıver vakaly.

„Barlynyñ vazary janynda“ dijenleri, vәş-altı ineri hovutlar, vәş altı dogma vәşly itdirip, Gençim kakaslynyñ janyña gidıverdi.

Gençim beg geldi kakaslynyñ janyña. Amanlyk-esenlik soraşyр olarda bir agşam völdylar. Çygalıbeg rakıgıñdä näme goş-kөteli var, ertesi catma-patması vilen gөcyrip alıp gajdyverdi.

Çygalı beg hem gelip jurdyña govşur, mesgen tutup volıversin.

Bir aj kırk gып volandan soñ, Sandıviliñ ilaty bir мәrekeде maslahat etdiler.

— Hav il-ilat! Adıbeg soltan өleli väri, Çygalı beg gi-

deli vәti, jurdьmьz vaş tutansьz hәkimsizdi, belli ejesi jok-dь, ьnha, Gәrogль gercek goc jigit volup dәrәp gelipdir. Derdimize jaraçak, şunь jurda han edeliң—dijip ilat maslahatlaşьr:—ozal kakasam ilata handь, kakasьnьң ornьnda gojajьnьң—dijip, kakasьnьң ornьnda gojur Gәrogльnь ilata han etdiler.

— Han volan adama gençi-hazьna dәvlet gerekdir—dijip ilat-maldar vajlar zekadьndan mal verjәr, puldar vajlar-pul verjәr. Galladar vajlar—galla verjәr.

— Han volan adama nәker gerekdir—dijip, ine muna nәker çemlәр verjәler. Pah, әziңe belli, il arasьnda her hajsь voljar, iş hoş jakmajan lәvent-jaltalar, gacgak gandar, kәlege sәjen çalataj vaj ogullaram voljar, şolardan, bir topar iş hoş jakmaz jalta-lәventi nәker—dijip jьgnar Gәrogльnьң eline verdiler. Gәrogль әziңe belli, әz atasьnьң gььgьnda volan jigit. Ol bu gynligini tapsa ertesini gajgь edjәrmi? Ol:

— Jigitler ajdьçь vagşь volsa, calьçь sazanda-da volsa әkeliveriң. Palav volsa gьnde yc-dәrt vagьna vişirberiң.

— Bejle sovguda, haraçata zat cьdajarmь, jaңkь adamlarьң verenini vәş-on gьnde ijip, bu jal jagьlarь soçьna cьkdь. Onsoң Gençim agasь vaj adam, Gençim agasьndan nesje-povgan gojun almaga ajlanьşdь.

Soңa vaka Gençim agasьnьң janьnda-da nesjә gecmedi, olam nesje gojun vermesini gojdь. Ondan soң jer astьndan adam iverip onьң gojnьndan ogurlatmaga vaşladь. Naj zaңdar, agasьnьң malьna el garьr vaşladov, bir gyn vәş-altь gojnьnь ogurlar ijdi. Pah, Gençimem bir nevsiñe eçiz zaңdar, bu işiң Gәrogльdan jetenini aңlar, şondan Gәrogльnьң mejhanasьna vaka ugradь. Gelip, mejhananьң agzьnda sьrapnьң ystinde oturyr, sorvaçьnь jag kujzesiniң dьkançь jalь edip, lagьr-lagьr edip sәgynip vaşladь:

— Aj zaңdar Gәrogль, Gәrogль zaңdar, men seniң ycin mal gazanьrtьdьm, dьnjә gazanьrtьdьm? Indi sen әz alaçьnь әziң gәrmeçekmi zaңdar. Men seni vakajьnьmь ja-da janьnda-kь jal jagьсь vidәvletleri vakajьnьmь. Bu vaş

volan, həkim volan jigide vak-a, mınyđ edjən işine vak-at
Bu han-soltanların ulyşnyđ kicisiniñem taravudь volmaz,
jьlanьdam ulyşnyđ kicisiniñ taravudь volmaz, ol janda
Hyđkər patьşada bir soltan, iliñ malьna talağ salьp, halka
zulm edjər, bu jerde seniñem edjən işiñ şona meñzejər
zağnar. Hyđkər patьşa jalьnz agaњ ɵldyrir, garь atağ
gezinini ojdy. Ol janda ol ganьđ gidip jatьrka, sen bu jerde
bir vɵlek vidɵvletleri daşьna jьgnar, meniñ malьmь cara-
vullajarsьđ. Bejle vinamьslygьđ vilen torpak, vaşьna zağ-
nar—dijir, sɵgynir hynurdər ɵjine gajtdь. Ol gajdan son
Gerogly ɵjlandь:

— Al-la, „dəliniñ myđ kepi telek, bir kepi gerek“ dijen-
lerov, meniñ bu jatьşьm dəl ekeni—dijir icini gepledip, ji-
gitlerinliñ janьna gelip:

— Jigitler siz maңa nɵker bolsaңьz, jeriñ begler ar al-
maga gidejliñ—dijir jigitlerine garşь garap, bir vəş keleme
söz ajdar gerek:

Beglerim, arьmь ajdajьn size,
Jerin begler, ar almaga gidelin;
Hernə hьzmatьnyz gɵsetin vize,
Turьđ begler ar almaga gidelin.

Goc jigitler pir golyнь alandьr,
Geriñ muhannasьđ menzi solandьr,
Rum, Istambulda namьs galandьr,
Gelin begler ar almaga gidelin.

Ozalь atamьn gɵzin ojdurdy,
Sonra tutup meniñ agam ɵldyrdi,
Jyregimni gam-gussaga doldurdy,
Gelin begler ar almaga gidelin.

Akmak vi akьldьr nesihat almaz,
Muhannes sɵveşin təlimin bilmez,
Gerogly beg arьn almajan galmaz,
Turьđ begler ar almaga gidelin.

BU SƏZİ ajdandan son, hemme jigitlerinliñ salь suva
gacьđ:

— Jigitler salıñız suva gacıñız oturman, gitmesem volmıñız, men həkman gitmeli, jene-de sizlere ertire cenli ruğça verejin, gitceginiz bolsa ruğta tajjar volup oturıñız. Gəvni völeginiz bolsa alla jarıñız—dijir, Gərogıñız voljan huçyresi öz vaşına völek jerededi, ol öz huçyresine garşy gidiverdi.

Gərogıñız giden soñ vular mejhanada etdiler galmagaly, ham pajlaşjan jalı, etdiler govurı. Birden biri vujandan cıkarı:

— Əj jigitler! munıñ ajdan sözine duşdınızmi?

Onda biri ajtdı:

— Duşdik!

— Nəme dijir gitdi? Hınkər patışa munıñ jalıñız agasın öldyridir, atasın gəzini ojurdı, ine bu zañnar şondan ganın, arın almaga gitcek vı.

Onda biri bu jandan cıkarı:

— Ə-ə-j—jigitler! jigitler!

O jandan jene biri:

— Hə nəme volurdı?—dijdi.

— Nəme volanın gərmən durmıñız. Bu zañnar ijir-icir mes volup turşın depesine cıkarı, otız-kırk atın bilen kırk dert dervezeli şəhere degir, avraj tarçakmış vı, muña, gəzi gızarı duze duşen aga dijirler.

Bu jandan biri cıkarı:

— Aj jigitler, alaşın nəme, gideliñ dijse gidəjmeli volarmıñız. Jogsı nəme, ine ajdıñ vıgıñ, calıñ sazanda, ine bir janıñızda palav, şyle, jene bir jyzine jahana, jene bir janıñızda ca-jant, temmaki, keji-sapa, ejse siz bu zatlar ijir-icir ommalır jatçakmıñız. Elbetde syñi-syñi imanın duşınıñ bir cəri volmalı. Ol sizi vıkar jere syñı jallan jalı jallamajar, ite-de vıkar jere jal verilmijər jigitler.

Bir nəceleri maslahat edir:

— Bizə şu giçe gacçak, sizem halanın edin jigitler, viziñ eñki ijenlerimiz çanmıza noş volsa voljar, viziñ atamın gəzi ojulmandı, ojulsa Gərogıñız atasın gəzi

ojuьpды, ja-da vizin agamyz eьdyrillipmi? eь munьz zepni...

Bu jandan biri akьllьsьran kişi volup:

— Bular gacsa gacьversin, sizler gacmaң, meniң dijenmi ediң—dijip ajtdь.

— Hə, seniң nəme dijeniңi edejli? bu zaңnara seret.

— Hə ejse gitcek dijdiniz gidində.

— Jok, onь siz bileңizak, ol sizi sьnamakdan etri bu sөzi ajдыp gitdi, eziңize velli, şu gynler Geңim agasam nesje gojun verenak. Başga jerdenem algь-bergə eтenak, şu gynler bu zaңnar gajlap jөг. Onьz ycinem bu řularьz ьhlasьsь, viьhlasь sajlansьp dijip, şu sьnagь edip gitdi. Jogsa nəme, otuz-kьrk sanь atьsь bilen kьrk dөrt dervezeli řəhere degip, avьraj tapmaçagьpь vilməp, ol telvemi, dəlimi nəme?—

Bəř-altь sanьsь ьnanьp, munьz dijenni edip galdь. Eзgeleri volsa: şol giçe il jatandan soң: „sizem halanьzьzь ediң“ dijişip gacьp gitdiler. Munьz tөveregine nөker dijiлип, veren adamlarьnьz hemmesi enesi urup, atasь sөгən bir topar verasьzlarđь. Ata-enesine vepa vermedik il halьkьna nirden vepa verer?

Ertesi Gөгogь atьpь ejerləp gelse, nөkerlerinin dinc vəř-altь sanagь otyr, galanlarь jok volupды. Gөгogь:

— Nanь jigitler, bu janьkьlarьzьz nirdе?—dijip soradь.

— Aj Gөгogь aga! řьgьva-řьga gezek gelende sajlanaг galar ezi. Seniң bilen deң durup eьlyřcek, ine vizler var, vaşga kim volup viler—dijişip gursaklarьna kakдыlar.

— Jөгiң eьlyřseniz—dijip, aьp sьkьp gidiverdi.

Sьkdь cөlystana, syrdi dagьstana, galanьz icindəki demgirlik mejdanda tapдыgьjamь? Atьlarьz kem-kemden jeli sьkьp, hovь vasьpь, sytynleri syjnup vařladь. Biri ajtdь:

— Doslar, vyjə gitçegini sьnaldaп volmaga cemli, bu zaңnar hic jana sovulman syгyp varja-la by.

Onda biri ajtdь:

— Sьnaltma nəme iřlijөг, munь carva vajlarь zьjarata cağьrandьrlar, řoңa varjandь by.—

Onda biri ajtdь:

— Carva vajlarь zьjarata sagьran volsa gaty jagşь, pah, şu gynler dyjəniң gojь əlimi kəndirov.

Onda biri ajtdь:

— Carva vajьnda nəme jok! hemme zat var. Onda, alacaly jagam vardьr.

— Carva vajlarьna sovular—dijen tamalarь vardь, Gərogly volsa oңa-da sovulman, kьvlasьndan gecip ətəgiti. Bir jel jyregi:

— Aj jigitler, işiniz gajtdь, bu sovulçak duşundan gedi, işiniz gajtdь, bu gitçegini cьngartdь.

Biri bu jandan cьkьr:

— Vah jigitler! meni dijseniz-le, meni, meniң samsьklygьta garaң. Men ijməge zar dəldim, icməge zar dəldim. Jədi patьşanьң hazьnasь jalь hazьna meniң atamda vardь. Men atamьң gazanapnьь ijip, pulьң arkasьndan hezil edip, donьmьң sььpьndan tutup, kəlekedən-kəlekə ajlanьr, itleri kəlekedən kovur, kəlekəni itlere jetirmən, arkajьn ukьnь alьr turur caj icip, cilim cekip, mes volur, jurek gejimler gejip, jurek işlik donь jasgьnçak alьr, telpegi cekgə gojur-gьşьk atьr, secekle jaglygь guşanьr seceginini secelendirip gojberip, ovanьң icinde gelin-gьzlara guvanьr jəsem volmadьmь?

Onda biri bu jandan cьkьr:

— Hav çora, sen əziң vajьң ogly volandan soң, nəme vizleri ac kaşşagьң ogly hasarlar, munь vize gьçalat verip ajdjarьmьң. Bizem əzimizi pes adam hasarlamьzak.

Jene biri cьkьr:

— Çoralar! biriң kesip, biriң vicip, ulь dava volur gitmən, bu, ine bir jere varar dyşer, caj icer, cilim ceke, kejrini kəklər veli, şol vagt muңa bir səz ajtdьrajьn, agzьndan belli çogar eşidəjeliң.

Gərogly bir jere varьr dagьstanlykda dyşur, caj icip, cilim cekenden soң, vular Gəroglyньң janьna gelip:

— Hav aga, şu varjan ugьynda hij bir olça-polça dijen jalь bir talar varьmь? elbetde volsa algь-bergə delalat volar-

dь ve saј-temmәki pulь volardь. Ja-da ar-pamьs dijip, va-
şьdь etegine salьp varjarmьdь?

— Jigitler, meniң olçamda volmaz, talarьmda — dijip
Gәrogь jigitlerine garşь garap, vәş keleme sөz ajdar gerek:

Ыгарьm var Rumsdana,
Menin vilen aşan jөrsin;
Ar ystinde şirin çandan,
Maldan, vaşdan gecen jөrsin.

Kim ok vilen, kim jaj vilen,
Jigit jagşьsь şaj vilen,
Zerepşanь çьzal) vilen,
Jyzme-jyz saңçьşan jөrsin.

Jigidin mьradь atdьr,
Atь saklamak dөvletdir,
Kesgir gььc janar otdьr,
Oda ezin uran jөrsin.

Gәrogь bu demme-demdir,
Muhannese gelen gamdьr,
Jigide sөveş vajramdьr,
Maldan-vaşdan gecen jөrsin.

BU SӨZİ ajdandan soң vular:

— Rahaj, viz nәme malьmьzdan-vaşьmьzdan gecir, vi-
ziң agamьzь өldyirpimidiler, atamьzьң gөzi ojulьpть nәme?

— Gәrogь aga! vizlere çogap versең, vizler gajdьjas,
vizi urup-kәjip әkitçеk volup nәtçеk, varanda-da rejdamьz
degmән, gajta nogsanьmьz deger. Bizlere çogap ver aga—

— Rejdaңьz degmeçеk volsa, men sizi urup kәjjәp әki-
dip nәdejip, varьң, varьңa çogap, gajdьberin!—dijen vadьna
vular dөnur gajdьberjәrler.

Ыzlarьna dөnur bir mejdan jөrәнlerinden soң biri ajtdь:

— Bu zaңdarьң kerine ьnanьp volmaz, vizden ajььp
jekelik vasьp kararь jetmән: „Sizi әkitmesem volmadь“ dijip
ьzьmьzdan jetәjmesin. Bular voldьlar bir vasgь, verdiler
şagra-şagra.

¹⁾ *Çeza — najza.*

Bular gajdan soң jaңkынь аждањъ jalъ Geroqlam bir ne-me jekesiredi. Geroqlынь urşa, alamanсылъga ськьşьнь in birinçi gezegi, өңi şudъ. Geroqlъ dөnyр bir gajtçak hem boldъ. Jene-de oqlanъr: „Indi jola ськьр, ьзьma dөnyр galama barsam, Gençim agam nөme dijer, ol atъmъң gurъgъna sьv-se dakъr gъkuvlar, galanъң әhli itlerini ьзьma salъr, mas-gara eder, ilden сьkarar meni. Hәj zaңnar Geroqlъ, hasa-naca sen bu vәş-altъ sanъ çalatajъ adam edip jetişdirip, olardan arka gözleçek. Sen mert vol, merdana vol“—dijip әzine gөvynlik verdi ve gъr atъ jalaңaclap, jamaşğandan ejerlәp, көjnekcәni agdъgraga-da salъr, kecәni sьrtъna vөk-derip guvrugънь gacarak dyvyp, gъr atъ myndi-de: „gurъ sәрçin“ dijen jөrişine salъr өvysdirip galъbersin.

Indi, Geroqlынь kakasъньң jaњыnda gezjәp kыrk atъ nөkeri vardъ. Adъ beg soltan өlenden soң, оның nөkerleri jurdъң beg-tөrelerinin, dөvletlilerinин zulmъna, sьtemine сьda-man, acыkda-horlukda galъr, Candъbilden gacgak volupdъ-lar, olar gacъr ськьр, bir dagъstanda certek dikinip, mes-gen tutup jatъrdъlar. Bu atъlarъң vaş tutanъna Sara mәh-rem dijiр at berjәdiler. Lakamъna Sapat көse dijerdiler. Geroqlыньң jolam şu atъlarъң ystinden dyşdi.

Bu atъlar certeklerini dagъң icginirәk bir jan vulçьmъnda tutupdъlar. Sapat Mәhrem, өз atъlarъңdan дәli Mәtel, Sej-tek gъrma, dijenleri: „kerven jetse havar ver“ dijiр dagъң derbendinde garavul taşlapdъ. Bularъң көri өten sövdagәri, kerven talap jatmakdъ.

Gyn сьkdъ, jaңkъ garavullar Geroqlынь gөrdi. Sejteк gъrma aјtdъ: „Bar Mәtel, şu jerden bir atъ geljәr, Kөse daga havar ver, şunъ alma alaçънь edejliң, Kөse dagъ ata ijm vermәңkә tьz jetiş“ diјdi.

— Hәjгъ jagşъ—dijip, Mәtel at gamcъlap gajdъberdi. Sapat көse-de şol vagt atlarънь jalaңaclap jaңъ torvapъ gejdiren ekeni.

Gөrseler дәli Mәtel at gamcъlap geljәr.

— Mәtel bir havar tapъr geljәr—derrev atъң vaşъndan torvapъ alyң—dijip, Kөse jigitlerinevujurdъ. Atъң vaşъndan

torvany alyp, çuv aly tegmeden gonduryp-ejerler, Mätel gelmekä tiz tajar boldylar zaңnarlar. Kөse, Mätelin gelme-gine hovlukdyda:

— Həj Mätel—dijip gьgьtьberdi, Kөse—: havagьny a-j-da-ajda gelibersen volmьjamy ahьny kerven kьrmi?

— Aj Kөse, kervenı pətçek, vu jankьny pətçek, bir atly geljər velin, şol ja jurt sorajan han, ja-da jurdy sorajan tere, ja hem volsa jedi patşany hazьnasь jalь, hazьnalь devletli vaj, hajsь-da volsa şularny biridir, diçe onьd ysti—vaş egin-eşigem viziң jedi arkamьz jere degirçek dəl. Eger şony ele salьp bilsek, viziң jedi arkamьz jamanlyk jyzini gьrmez, sьrtьnda vьkderigem saj, temmәkimikә dijjәrin, ьgьnda ьsьndan dura vilmedim.

— Atlanda-atlan voluşьp, atlanap atьny derip, dagьd dervendine vaka jyzin salajdylar. Dervendiң vәrsinden varan vatlagьna Kөse ajtdь:

— Jigitler, sizler gьrүnмәn durьd, men şu atьny ogьnca öz gөzim bilen bir gөrejın—dijip, atdan duşьp, dagьd gәdiginden seretdi. Gөrogьny gөrenden ajtdь:

— Aj jigitler! munьd atь jaman satanlak gөrүnjәr-le, vu atьd jyzı-gөzi gaty hьrsьz gөrүnjәr, daşdan kovsak vu vize el verçek at dəl, giçesi bilen şovyri jetip geljәn atdyr vu. Biziң atlagьmьz volsa dok jatan atlardьr. Rast alkьmlar gelsin, onsoң kovajlyd. Ystindәki volsa bir gөgele oylan.

Bir tanar, jagьm tanar jakьnlar gelen mahalьnda бирден kьrk atly dagьd dervendinden sьkьr najzany jarygьr, Gөroglә garşь „alla“ dijip at gojdylar.

Bejle-vejle zatlar Gөrogьnyң gөrmedik zadь, ьzьna depur bir gacçagam boldь, jene-de „gelәj gacmajьn“ dijip, өзine gөvynlik verip, najzanyң өkçe tatarьny өvгүp, sançьp durьberdi. Bular-da atlanap dep volup, hellevleşip geljәn bir torar, atly; Gөrogь hem verk durup, gelenini sançьp agdarmaga vaşladь. İd soңьnda Boz dumanьny gyvyrdedip Sapar көse geldi, Gөrogь munam atdan agdardь. Kьrkьsьnam atdan agdardь. Gьzyl jajьt etdi. Sapar көse ajtdь:

— Hav jagşь jigit, seniң bilen at ystinde bir najza vazlık, ojun vazlık edejli dijsek, sen сьна jazдың-da jamañ najza-ңь һысьңь dişlәр urjarsьң-la zaңnar.

— Әj jigitler, siziң degişmәñiz bolsa, viziңem degişmә-miz, siziң сьпьңьз bolsa, viziңem сьпьмьз. Hәli һic gajsьңa әler jalь jara dyşenak.

— At ystinde dest vermeçegini bilenden soң, Kәse bir iki сапьсьпьң gulagьna рьşьrdadь:

— Bu at ystinde vize el verçek adam dәl, sizler аңь-гак, аңьгак giden kişi volьң, мен şunь aldar-ogsar, atdan dyşyrip, bir gәreş tutan kişi volajьң, şol vagtda munь gavьrdadьp vasajьң, jәne kьkьңam бирden topulьp gelәge-de hemmәң һumer-һumer, togar-togar edip, biri-biriңi vasьp әldyrәjmәң, ikiden, ikiden gelin, hem-de munь әldyrmәn diri tutup, elini arkasьna daңьp cetegin әresine sarap, ьз-на һavar edejliң, munьң ьзьндan муң тьlla, iki gap garşь temmәkiniң gelçegi gәrynip durjar. Bu zaңnarьң ьзь dөvlet-li volara semeli.

Gadьмь tyrkmençilik әziçe belli, indi munь ьзьna sat-çaklar, һә vişirşilen sөvda, birin-birin ymleşip jigitler рьтьга-га-da gidiverdiler. Gәrogльпьң ьзьндan diңe bir көг atasь-пьң galapьndan һavarlarь jok, vular vaj ogль dijip ьnapь-şьp, giden soң Kәse ajtdь:

— Hav jagşь jigit, seniң jalь bir pәlvan jigit gөrsем me-ниң vagьm giçә verjәр. Biker oturasьm gelmiјәр, sen bir at-dan dyş-sene! ikimiz bir gәreş tutup gөrejli.

— Boljar jagşь—dijip Gәroglam atdan dyşdi. Ikisi gu-çaklaşьp, gәreşit tutdьlar. Bu ikisi bir mejdan jakalaşanla-гьндan soң, Gәrogльпьң jeңsesinden bir һasьrdь pejda vol-дь. Jeңsesine gaңьrльp gөzlese, iki сапь pijada jetip geljәр. Bularьң dil dyvyşip, sapak vişirişenini Gәroglam aңladь, һeniz gelip jetmәңkәler olaram[?] gavьr-gavur edip Kәsәniң tejine vasdь. Ol ikisi geldi, onam gөterip Kәsәniң ystine vasdь. Şol Kәsәniң ajdanь jalь, ikiden-ikiden gelip durlar, eger көplәр gelen bolsalardь, Gәrogльnam bir neme һelәk-letçekdiler. Emma Gәrogль tejiniң vendini vәşden vasьp,

ustine vəşden-ycden öyr cəkberdi. Kırkəsnam biri-birinin
ustine vəsər, in ustine mınur, Gərogı çonkarı otr.

Sapar Kəse in tejinde galdı, jatan jerinden gıgırdı:

— Av jagş jigit, maksadı seni bir ustime cəkarmak-
dadı, ol ajdan gəvyn maksadı völdı, duşeveri, gara za-
lım garıgalarmı dövdi.

Şejdir gıgırandan soñ, Gərogı ustinden duşdı. Minder
vasılan kırkların her-hajsı bir tarapdan terne gacan jalı
rıtraşır jere gacıar.

— Nov jagş jigit, sen at ustinde vize el vermedin, gə-
reşde el vermedin, indi sen bizlere aslıñ vejan et.

Nəme siz meniñ aslıma jetcek volur, maña gız gecir-
cekmi, gıjev edincekmi?

— Hav bu jigidin demi ögən şah gərynjä-le, jagş jigit,
senin cıj, cilim dijen jalı neşelerden bir nəme havarıñ
var gerek?

— Hə, elbetde var!

— Jər seni goşa eltir, cıj, cilim verip, onsoñ senin ha-
varıñ alalı—dijir, goşarıña getirip cıj-cilim verip:

— Jeri jagş jigit, sen kim? havarıñ ver?

Men Adıveg soltanın oglı Çıgalı begin agtıgı.

— Jıtə! jök vola zañnar! kime ajdıarsın onı, nəme
Adıveg soltanın oglı varı onıñ?

— Hava var, menə şonıñ oglı.

Biri hajran galır:

— Senden onıñ oglı volmaz jagş jigit—dijdi. Onda
Sejtek gırma dijen cəkır ajdı:

— Durıñ, durıñ jigitler, men vajak bir adamdan eşdir-
dim, Adıveg soltan ölenden soñ, onıñ zagırasam gəvrelı-
kə ölyrdir, oglan gərde volurdu, onun Çıgalı beg agtarır
alı, adına Gərogı gojurdu dijir eşdirdim, şol şu volsa
volar.

Onda Kəse:

— Sen şomı?—dijir soradı.

— Edil şonıñ özi men.—

— Juvurip gelip Gərogıñın vojıñndan guçaklar, jaña-

gъndan ogşar, hymer-hymer togar-togar volup vaşьp, öldyrip varjalar.

— Aj Gөгogль, Gөгogль, seniң kakaң öleli väri vatara jer tarman, vatara kel tarman, viziң şu sergezdan gezip jeryşimiz. Indi asmana ucsaң ajağъndan cekерis, jere girsen gulagъndan cekерis, indi viz seni jazдыртъjasov.

— Meniңem edil isläp tarman jören jigитlerimem sizler jalь jigитler—dijip, kakasъның kыk atь neketine eje voldь.

Bu ağşam Sapar көsәniң certeginde volup, ertesi Kөse:

— Gөгogль veg һавагъңь veg, пә çajь cьkдың vu jan-lara?

— Kөse, viz өз jurдымъzdan gасьp, bir jurtda тьсарь-сьльк cekip jören vagтъмъzda, Hyңkәr patьşa jalьz agamь öldyrdi, garrь atamьңam gözini ojды, men şondaң агьмь almaga hem ganьмь alma cьkдым.

— Baj Gөгogль, sen onam bir iş hasap edip cькьpсьңov, asь ola viziң işsiz mahalьмъzda carьp gelip duran jerimiz ol. Ondan aңsat zat nәme var...—Kөse jigitlere vaka jyzle-nip:

— Volьң ajt jigitleri cakgan atьңьzь ejerläp, vize bir täze aga geldi, onь el-ajak edinejliң—dijdi. Atlarь cьplak, cьplak ejerläp atlandьlar. Kөse zaңnar өniни vaşlap, Bоз-dumanь gyvyrdedip galьverdi. Hyңkәriң ilatьның bir cetin-den gelip, urдыlar caravulь. Caravullar ogul olça, gьz jesir edip gajдыverdiler.

Bir tokaжъң ici bilen geljәrdiler, goc jigidiң işi onşә germi? Hyңkәriң oğlam kыk sьpajьсь bilen guşьn gөterip, şol tokaжа av-avlamaga cьkan ekeni, мипъңam girdiler bir cetinden, ur, jьk, saңc, agdar, vas, öldyr, gaңгьp vas, aј garaz kepiң tymmek jeri masьk-masьga degirip, hemme sьpajь-vejiklerinem gьгьp, agasь ycin Hyңkәr patьşaпъң og-льnam öldirip kellesini alьp dөnyр gajдыverdiler.

Kөsәniң certegine gelip, bir ağşam volup ertesi Kөse:

— Jigitler, vu jerden Candьvile tarap gөciң şajьнь tu-тьң—dijdi. Kөse, çan агьгь jalь veçini-zadьнь alьp, galan pa-ть-putьсьнь, catmasьнь bir jana çemläp ot verdi-de gajдыver-

di. Kөse jigitleri bilen, Cardagly Candьvile vaka ugrap, Gьroglynyң mejhanasyna gelip, atларыны waglap, duşyp oturdylar.

Gьrogly jetimciligi cekip, mьsarьtsьlygy cekip, garьrsьlygy cekip horlanьp, ahьgьnda adam bolup, atasыnyң jurдыna eje bolup, nөkerlerine eje bolup, agasыnyң gapыны alьp, garь atasыnyң gezi ycin Hyңkьg patьşаның bir nөce sьrajь-tөrelerini öldyrip, jurды tagtlap şu gyn ara mejhanasыnda mes bolup jatьversin, soңam vaşa nөme gelse gөrjөrdө.

